

EUSKALTZAINDIA

REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

VIII. Jagon Jardunaldiak

Eliza eta euskara Gasteizko elizbarrutian

Data: 2004ko azaroaren 26a.

Lekua: Euskaltzaindiaren Arabako ordezkaritza (San Antonio, 41 – Gasteiz).

Egitaraua:

16:30 Aurkezpena. Andres Urrutia, Jagon sailburua.

Sarrera. Jose Luis Lizundia, euskaltzaina.

16:45 "Eliza katoliko erromatarra eta euskara". Joseba Intxausti, euskaltzain urgazlea.

17:15 "Gasteizko apaiztegia eta euskara gerra surretik". Andres Ibañez, Gasteizko Teologia Fakultateko irakasle emeritua.

17:45 "Euskararen egungo egoera Gasteizko elizbarrutiko pastoral jardueran". Emilio Pérez, Aramaioko erretorea.

18:15 Elkarrizketa.

18:45 Azken hitzak. Jean Haritschelhar, euskaltzainburua.

VIII. JAGON JARDUNALDIAK: Eliza eta euskara Gasteizko elizbarrutian

*Gasteizen, Euskaltzaindiaren
ordezkaritzan, 2004ko azaroaren 26an*

*Andres Urrutia,
Jagon sailburua*

Arratsaldeon guztioi.

Hirugarrenez dator Jagon Saila, Sustapen Batzordearen bitartez, zuen aurrean, gaia «Eliza eta euskara» dela.

Gure ibilbidea, bistan da, pausoz pauso joan da. Horretara, duela bi urte Hendaian azaldu zen euskararen egoera, Iparraldeko elizbarrutikoa. Iaz Irunberrin antolaturiko jardunaldiei esker, Nafarroako elizbarrutien egoera jende aurrean jartzeko aukera izan genuen.

Aurten, berriz, Euskal Autonomia Erkidegoari dagokiona landuko dugu. Egun, hiru elizbarruti dira Euskal Erkidegoarenak, historian zehar gertaerak oso bestelakoak izan badira ere.

Horrexegatik, hain zuzen ere, lehen-lehenik Joseba Intxausti euskaltzainak adieraziko digu historiaren ikuspegitik, «Eliza katoliko erromatarra eta euskara».

Jarraian, har bitza Euskaltzaindiaren izenean eskerrik beroenak, Andrés Ibañez jaunak. Andrés Ibañez es profesor emérito de la Facultad de Teología de Gasteiz, y nos ilustrará sobre el euskera en el Seminario de formación de sacerdotes de Vitoria antes de la Guerra.

Azkenean, Emilio Pérez, Aramaioko erretorreak plazaratuko du euskararen egungo egoera Gasteizko elizbarrutiko pastoraltza-jardueran. Eskerrak berrari ere.

Horiek egoki zertzeko, Jose Luis Lizundia euskaltzainak sarrera laburra egingo digu, mendeetan zehar Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa batzen zituen Kalahorra elizbarrutiari buruzko xehetasunak emanez, eta, itxialdian, elkarrizketarako tartea, eta amaierako hitzak, Jean Haritschelhar euskaltzainburuaren kontura.

Has gaitezen, beraz.

VIII. JAGON JARDUNALDIAK: GASTEIZKO ELIZAREN SORTZEA ETA EUSKARA

Gasteiz, 2004ko azaroaren 26an.

Jose Luis Lizundia Askondo

Sarrera honetan eta, dudan denborara mugatuz, XIX. mendean Eliza Katolikoak Euskal Herriarekiko bere baitako erakundetzea aipatzea nahiko nuke. Gaur eta, hemen, ez dut jardungo mende horren hasieran Napoleonen Konkordatuak nola ekarri zuen, alde batetik Iparraldeko parrokia guztiak diozesi berberean batzea, hots, Lapurdi, Garazi-Baigorri eta Arberoa artzipreztazguakoak, lehendik Baionakoak zirenak; Amikuze, Oztibarre eta Agaramontekoak (Navarre deitutako artzipreztazguakoak), orduarte Akizi atxikiak eta Zuberoakoak, Oloroekoarenak. Baina baita ere, Biarnoko guztiak, orduarte Leskarre edo Oloroen zeudenak, BAIONA-LESKARRE-OLOROeko elizbarruti handi eta nahasian (euskaldunak eta biarnesak), horrela populu biak bil araziz. Departamendua eta diozesa gauza bera, eta, horrela jarraituko, zoritxarrez.

Espainiako Erreinuaren ere estatu liberalak nahi izan zuen egin hori. 1822an, liberal progresistek «trienio liberal» delakoan, lehen benetako probintzializazioa burutu zuten 52 probintziekin «Proyecto de división del territorio español» indarrean jarriz. Egile nagusia euskaldun bat, Jose Antonio Larrañamendi Mugurutzak mendarorria. Napoleoni imitatuz probintziak eta elizbarrutiak kopuru eta muga berberak izatea nahi zituzten. Absolutismoa berriaz ezarri zen eta Erregimen Zaharrera itzuli zen egoera, baina 1833an Javier de Burgos ministro liberalak burutu zuen gaur ezagutzen dugun probintzia banaketa. Berehala hasi ziren liberalok Kondordatu berrian lehengo asmoekin, baina agintean zeuden liberal moderatuak ez zuten lortu Frantziako eredu osoa, hori bai, lortu zuten zenbait elizbarruti txiki handiangoekin biltzea, hala nola Tuterako Tarazonekoarekin eta abar, baina baita ere elizbarrutirik ez zuten probintziek lortzea, ez denek ordea.

Garaia etorri zitzaion arabar, bizkaitar eta gipuzkoarrei obispadua lortzeko, paradogikoki bada ere Espainiako liberal jakobinoei esker. Calahorra-La Calzadako elizbarruti erraldoiak 553 parrokia galduko zituen Mendebal Euskal Herrian eta hori nekez irentsi zitekeen. Argudio asko erabili zituzten kontrakoek, bereziki kalonje eta elizgizon nagusiek, baina interesgarriak izanik ere, gaur euskarekikora mugatuko naiz. Horretarako Andrés E. de Mañaricua,

Demetrio Mansilla, Sebastián Insausti eta Juan Pérez Alhamaren *Obispos de Alava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta la erección de la Diócesis de Vitoria*. Victoriensia, Publicaciones de lal Seminario de Vitoria, Vitoria, 1964 liburu mardul eta dokumentatua irakurtzea gomendatzen dizuet. Zuetariko batzuk ezagutzen baduzue ere Santo Domingo de la Calzadako Justo Barbagero abatarenak dira hemen aipagarri.

Abata kontserbadorea izango zen, ziur, baina Grazia eta Justizia ministro liberalari idatzi zion, Konkordatuaren ondorioz erabakita zegoen Gasteizko elizbarrutia, gauza ez zedin azken ahalegina egin guran. Bere «*Memoria o consideraciones sobre la reunión de las tres provincias vascongadas en su sólo obispado, con la silla episcopal en Vitoria*» oso adierazkorra da euskararen, euskaldungoaren eta euskal nazionalitateen (horrela dakar euskal nazionalismoa sortu aurretik) kontra argudiatuz. Hara hor pasarterik argigarrienak hitzez hitz:

Ministroari egindako gutunetik:

- «...me ha parecido deber prestar un servicio a mi futura iglesia consignando en la adjunta *Memoria* razones muy valederas contra el proyecto de unir aquellas tres provincias en un solo obispado».

Memoriatik:

- «Y estas razones no han podido ser otras que las que ahora precisamente se alegan para reunir las tres provincias en un solo obispado: el tener las misma legislación especial con igualdad de costumbres y tradiciones. Esa legislación especial es la que da a las tres provincias una especie de independencia que hace muy precaria su unión con España, si el vínculo político que las sujeta a la corona, no estuviese fortalecido con el vínculo canónico que las estrecha y hace dependientes de Castilla».
- «Si a la independencia administrativa y legislación especial de que gozan, se junta entonces la espiritual y eclesiástica, tienen todo lo necesario para gobernarse por sí mismos y ser de todo punto independientes».
- «Para conseguir este objeto (que ha debido parecer a nuestros Reyes de gravísima importancia), y para remover el principal obstáculo que se opone a la fusión de los pueblos en una misma nacionalidad, han procurado limitar el uso de la lengua vascongada, mandando que en todas las escuelas se enseñe por libros castellanos y empleando otros medios para generalizar el uso de este idioma, a cuya adopción en el pays (sic) no ha contribuido poco el clero, por la necesidad de ejercitarlo en sus relaciones con las capitales de las diócesis y comunicación con sus prelados. Por la perseverancia en estas medidas, y a causa también del mayor trato y roce con los castellanos durante la guerra, había llegado así a desparecer el vascuence: en distritos enteros, limítrofes a Castilla».
- «Teniendo los vascongados. Obispos de su habla, cabildo y párrocos de su habla, se aferrarán más y más en ella, tratarán de extenderla por los límites de las tres provincias, ganando el terreno perdido y haciendo de ella una lengua na-

cional; y si a esto se agrega la mayor afición que cobrarán a sus costumbres, tradiciones y fueros, que en cierto modo se autorizan y sancionan, se habrá contribuido a formar en España una nacionalidad distinta, y una base de separación política para lo que más adelante quisieren invocar el principio de las nacionalidades».

Argi dauka beraz La Calzadako kalonje-abatak euskara eta euskaldungoaren mesedetan izan zitekeela hiru probintziek elizbarruti erakunde bateratua izatea. Politikoki bat ere lotsa gabe jokatuaz, bere Memoria horretan azken azken ahalegin bat egiten du, gutxienez ezinbestean sortzen bazen ere, hiru herrialdeon eremu osoa ez zedin hartu:

- «...y lo 3º, por las razones políticas indicadas que aconsejan más bien que la unión, el fraccionamiento de las tres provincias. Conservando a Pamplona, San Sebastián y Tolosa, que distan menos de ella que de Vitoria; a Santander y Burgos su territorio actual en Vizcaya y Alava; y a Calahorra y La Calzada, por ser la que más pierde, la mayor parte posible de esta última provincia», Araba alegia.

Horrela Bizkaiko Enkarterri eskualdea, Ezkerraldea barne, Santanderko elizbarrutian jarraituko zukeen; gauza bera, Aiara aldeko Tuterako artzipreztagua (Artziniena buru zuena); Gobiarango parrokiak Burgosekin eta Gipuzkoa gehiena, Debarroa salbu, Iruñerekin segituko zuen. Asegaitza zenez gure abat hori Arabako Hegoaldeak ere Calahorra-La Calzadarekin segitzea hobe.

Zorionez ez zuen lortu hiru probintzien eliz batasuna zapuztea. Hori frankismo garaian gertatuko zen, 1949ko azaroaren 2an, Aita Santuaren *Quo commodius* buldarekin, Bilbo eta Donostiako apezpikutegi berriak sortuaz, baina hori beste historia bat da. Nik bakarrik abat-kalonje horrek eliz erakundetze batek zer mesede edo kalte zekarzkion euskarari eta euskal nazioari ondotxo zekiela oroit arazi nahi izan dut. Oviedoko eta Iruñeko eliz probintziek frankismo beranduan eraiki zirenean, nola Araba eta Bizkaiko elizek Burgoskoaren eremuan gelditu ziren datorren urterako utziko dugu.

ELIZA KATOLIKO *ERROMATARRA* ETA EUSKARA

Haren hizkuntz hautapenei buruz zenbait ohar

Gasteiz, 2004-XI-26

Joseba Intxausti

«Eliza Katoliko *Erromatarra*» dio izenburuak, Eliza Katoliko horri eman ohi zaion izenlaguna azpimarratzeko asmoarekin.

Izan ere, historikoki *erromatartasuna* baldintza erabakigarria izan da Eliza Katolikoak Mendebaldeko bere hizkuntz politika hautatzean: aparteko erresistentziarik aurkitu ez zuenean, Eliza horrek Erromako hizkuntza, *latina*, hobetsi zuen bere bizitza ofizialenerako, ez beti molde eta maila berean, baina bai, funtsean, joeraz eta erabakiz gogo horri fermuki eutsiz. Eta hori kasik gure egunak arte.

Hala ere, ezaguna denez, jakin badakigu latina ez dela izan Eliza Katoliko Erromatarraren hizkuntza bakarra, baizik eta premia, komenentzia edo hobespenen arabera gainerako hizkuntzek ere izan dutela lekurik Eliza Latinoan, betiere garai eta inguruko girora egokituz.

Esan beharrik ez dago eliz bizitzan Euskal Herriko kristauoi hizkuntz hautapen horren barnean bizitzea egokitu zaigula, Europako Mendebalde guztiari bezala. Eta hor baldintza orokor batzuk egon dira, eliz kulturagintza-ren prozesua eta kultura orokorra ere bide jakin batetik eraman dituztenak.

Orrialde hauetan ez dugu deskribatuko hemengo historia hori bere osoan, baina bai jokalekuan izan ditugun arau nagusiak gogoraraziko, eta, lagin historikoren bat hartuta (Iparraldeko XVII-XVIII. mendeak), haiek ekarri zuten emaitza erakutsiko.

Euskal Herrikoa ez da izan inondik ere kasu isolatua; baina, bere arruntasunean, gurean zer nolako ondorioak izan dituen jakiten joateak badu interesik, euskararen kanpo-historia ulertuz joateko. Guretik at egon diren ikusbi-de eta historia zabalagoak baztertu gabe, noski.

1. ERLIJOAK ETA HIZKUNTZAK

Erljio-hizkuntzen arteko zerikusi, harreman edo eraginak ez dira bereziki Eliza kristauen kontua izan, erljio ez-kristauek ere historia soziolinguistiko iraunkor/aldakorra izan dute, eta aberatsa (1).

1.1. Erljio-hizkuntzen tradizio handiak

Erljio handiek hizkuntza hautapen jakinak egin dituzte, beren jator-buruetan eta gero. Gomutagarria da, gainera, hizkuntza batzuen historia idatzia bizitza erljiosoak sustaturik hasi zela, horretarainoko erabakigarritasuna izan baitute inoiz erljioek hizkuntzen mundu honetan.

Herri, Herrialde eta Kontinente osoak besarkatu dituzten erljioen hizkuntz tradizioak hona ekarri besterik ez dago gertakari historiko horren alantzua barruntatzeko:

1. Hinduismoak (2) *sanskritoz* eman zituen bere liburu sakratu ugari eta aberatsak (Vedak, 1800-500 K.a.; loraldia: 1500-300 K.a.). Aurreko tradizio luze bati jarraiki, Panini gramatikariak finkatu zuen hizkuntzaren araua, hain zuzen testu erljiosoen fideltasun sakratua segurtatzeko xedearekin (K.a. V. mendean) (3).
2. Budismoak *palieraz* jaso zituen Buddha-ren hitzak eta mezuak, Buddha berak espresuki sanskrito ulergaitza baztertu eta hizkera herritarra (*prakrito* bat: paliera) hobetsi ondoren (K.a. V-K.o. II. mendeak); Indiatik at, palieraren tradizio budatar hori itzulpenetan jaso zen gero (Txina, Tibet, Birmania, etab.); Txinan, adibidez, 500 eta gehiago itzultzaileen Bulegoa antolatu zen lan horietarako (IV-V. mendeak) (4).
3. Judaismoaren liburu sakratuak funtsean *hebraieraz* eman ziren, eta juduen Liturgian bizirik eta finko geratu zen hebraiera; baina aramerak eta grekoak ere izan zuten lekurik judutarren Biblian (5).

(1) Lehen erreferentzietarako: SAWYER, J. F. A.; SIMPSON, J. M. Y. (ed.) (2001): *Concise Encyclopedia of Language and Religion*. Amsterdam: Elsevier.

(2) Hinduismoak, diogu, bere esanahirik zabalenean: vedismoa, brahmanismoa eta hinduismoa (adiera hertsian) barne dituela. (Ik. KÓNIG, F. (1964): *Diccionario de las religiones*. Barcelona: Herder. Ordena kronologiko batean, begira s. v. «Vedismo», «Brahmanismo», «Hinduismo»).

(3) Hinduismoa eta sanskrito: MANSION, J. (1931): *Esquisse d'une histoire de la langue sanscrite*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner. Ik. Sawyer et al. 2001: 52-54. MORAL, R. del (2002): *Lenguas del mundo*. Madrid: Espasa-Calpe. S. v. «Sánscrito».

(4) Budismoa eta paliera: Mansion 1931: 118; Sawyer et. 2001: 15-20 (zenbait autore).

(5) Judaismoa eta hebraiera: SAENZ-BADILLOS, A. (1988): *Historia de la lengua hebrea*. Sabadell: Editorial Ausa. Hasteko, batik bat Biblia da «hizkuntza sakratu» honen arakasta, Testamentu Zaharraz geroztikoa: GONZALO MAESO, D. (1960): *Historia de la literatura hebrea*, Madrid: Gredos. Ik. Sawyer et al. 2001: 68-72 (M. Weitzman). TREBOLLE BARRETA, J. (1993): *La Biblia judía y la Biblia cristiana*. Madrid: Editorial Trotta.

4. Mendebaldeko kristau erromatarren artean *latina* nagusitu zen, baina ez hasieratik bertatik, zeren Erromako lehen kristauak mundu juduhenenistikotik baitzetozen, eta Erroman bertan kultura grekoak eta hizkuntzak itzal handia baitzuten. Latintzea geroago etorri zen, eta latin kristauaren eragin historikoa ere (6).
5. Bien bitartean, Ekialdeko Elizak bestelako bideak ezagutu zituzten, tokian tokiko herritarren hizkuntzak hobetsiz: Egipton koptera, Etiopian ge'ezera, Sirian siriakoa, Bizantzion grekoa, Herri eslaviarretan eslavieria zaharra, Armenian armeniera, etab. Esan dezagun kasu honetan hizkuntza nazionalak indartu zirela oro har, Estatu nazionalarekin edo gabe (7).
6. Erreforma Protestanteak (1517...) zeharo irauli zuen Erdi Arotik zetorren egoera latinoak, eliz bizitza ia osoa hizkuntza herritarretan ematean: Biblia, Liturgia, Predikua, Katixima, Administrazioa, eta partez bederen baina gero eta gehiago Teologia bera ere. Egiteko horretan Erreformatzaile handi guztiek izan zuten esku zuzena, pertsonalki itzultzaile bezala eta mugimendu erreformazaleen gidari gisa ere (8).
7. Arabiera klasikoa izan da *Ummah* (=‘eliza’) islamdarraren hizkuntza, eta hain horrela ikusi dugu hori, ze «arabiarra» eta «musulmana», biak, bat egin eta berdintzera heldu baikara sarritan, musulmantasuna arabiartasun linguistikorekin nahasteraino. Islam-ak arabiera du Meskita eta Eskola Korandarretan hizkuntza erabat nagusia (predikuak bestelako eskakizunak izan ditzake, noski), eta Historiak erakusten digunez, boterea lagun, beraietatiko eraginez *ere* gizarte zibil eta herri osoak arabiartu ditu Islam-ak. Hala ere, ez du jokabide horretan beti arrakasta bera izan, erresistentziarik ere egon baita (Pertsia, India, Indonesia edo Turkian, adibidez), eta bestalde, hizkera klasiko eta herriararen arteko betiko aldea izan da, eta da, herrialde arabiarretako buruhauste politiko, kultural eta erlijioso larri bat (9).

(6) Begira, besteak beste, Jedin-en *Historia de la Iglesia*-n zehar ageri dena (Barcelona: Herder, 1966). Erosoago eta labur nahiago bada: Sawyer et al. 2001: 27-42 (zenbait autore).

(7) Ekialdeko Elizak eta hizkuntza nazionalak: Bibliografiak ezagutzeko Brepols (Turnhout) argitaletxearen «Fils d'Abraham» bilduma begira daiteke. INTXAUSTI, (2004): «Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz», in: *Hemen*, 4.zenb., 2004, 63-80.

(8) Protestantismoaz: DELUMEAU, J.; WANEGFFELEN, Th. (19989): *Naissance et affirmation de la Réforme*. Paris: puf. 45-46, 111, 116-117, 288-289. LÉONARD, E. G. (1967): *Historia general del Protestantismo*. Barcelona: Edicions 62 (4 libk.); guri dagokigunaz hurbilagoak direnak: I, 263-314; II, 77-139.

(9) Sawyer et. 2001: 55-66, 162-166 (zenbait autore). Arabiera klasikotik modernoetarako barne-jauziaz, sintesi erosoak: BLAU, J. (1969): «L'apparition du type linguistique néo-arabe», in: *Revue des Études Islamiques*. 1969/2 (Aparteko inprimaldia: Paris: Libr. Orientaliste Paul Geuthner). Arabiera klasikoaren rol historiko, sozial, kultural, ideologiko eta politikoaz zerbait ja

Eta gatozen kristauen mundura. Hasieran, hizkuntzen hautapen batzuk ez ziren egin Eliza eta fededunen elkarreak herrietan inkulturatzeko asmorik gabe; baina, orduan eta gero baita, alderantziz, norberarena erbesteetan ezartzeko grinarekin ere. Burubide bikoitz horren adibide gisara, jada iradoki dugunetik Erroma Hiriko lehen kristauartea aipa genezake.

Lehen bi mendeetan Hiri hartako Eliza grekoz bizi eta hazi zen (ez ahan-tzi kristauak Ekialde helenistikotik zetozela, eta Testamentu Berria bera grekoz idatzi zela). Erromatar Kristautasunaren hizkuntz inkulturatzea ez zen ziurtatu Lazion III. mende-hasiera baino lehen. Lehen latintze horren ondoren, ordea, Eliza gaztearen latinak berriz ere Inperioko bideak eta jokamoldeak hartu zituen. Hori horrela, Mendebalde/Ekialdetan erdibanatutako Inperio ahulduko latina Mendebaldeko herriak latinez kristautuz indarberrituko zen, Erromako Elizaren hizkuntz hautapenaren ondorioz.

1.2. Berezko bilakaerak eta aldakuntza egitarautuak

Baina hizkuntzaren aukera hauek, ondorio guztiz iraunkorrekoak izan arren, ez dute hizkuntzen historia geldiarazten, ez barrutik, ez kanpotik. Horregatik, egoera eta bilakaera erlijiosoek, edo soziolinguistikoek, ezusteko emaitzak ere ekarri dituzte Elizara batzutan: herritarren ezpainetatik hasierako eliz hizkuntza galtzean, eliz Erakundeak misio-herrietako hizkuntza berriekekin edo gizarteko eleaniztasunarekin topo egitean. Horren guztiaren lekukoak dira *hildako* latin sakratua edo hartatik «sobera» *aldatutako* neo-latinak (erromantzeak...), Amerika aurkitu berriko hizkuntzak, edo betidaniko Ekialde Hurbil eleanitza.

Eliza Katoliko Erromatarraren latina, Eliza Armeniarraren armeniera *grabar*-a, Egiptoko koptera, maroniten siriera, ge'ezera etiopiarra edo Islam-aren arabiera klasikoa ez dira, dagoeneko, hizkuntza mintzatuak, diakroniak eta geografikak bere alda-lana burutu baitute horiengan. Honela, hain temati iraun ohi duten hizkuntza sakratuen eta belaunaldi fededun berrien artean eten deseroso bat agertu ohi da, azken buruan.

Nola sortu hor, adibidez, Liturgiaren eta herritarren arteko zubi berriak? Galdera, beste nolabait, aintzakotzat hartzekoa da ez erlijio-mundurako bakarririk, inoiz baita bizitza zibil modernorako ere.

Eliza Katolikoan Vatikanoko II.ak (1962-1965) latinarekin egin duenaren kontrakoa egin du zenbait herri arabiarrek deskolonizatze ostean. Esateko, Al-

kiten hasteko bila lehen argibideak, Estatz Estatu: «L'aménagement linguistique dans le Monde» deritzan web-gunean: <http://www.tlfg.ulaval.ca>, Arabiera klasikoa (erlijioso korandarra) gaur egungo arabiera dialektal, tokiko arabiera gutxi-asko estandar, arabiera moderno orokorr(ar)en eta beste hizkuntza ez-arabiarren artean nola lekutzen den jakiten hasteko ere balio du batzuetan web-guneak.

jerian, Mauritanian edo Somalian, hiruretan, arabiera klasikoa hizkuntza ofiziala da, arrazoi sinboliko-politikoengatik eta hizkera horrek betidanik duen itzal erlijioso, historiko eta kulturalagatik.

1. Aljeriako biztanleak musulmanak dira ia denak, eta arabieraz ari dira gehienak molde batez edo bestez (% 72) baina bertako arabiera modernoa ez da hizkuntza ofizial idatzia (berberera ez den bezala: % 27,4 mintzatzaile): arabiera klasikoak du ofizialtasun hori; besterik da, praktikak zer ematen duen gero (10).
2. Mauritaniako gizartea musulmana da eta arabiera hassaniya-z («mairuen» hizkuntzaz) ari da gehienbat (% 66 mintzatzaile: indartuz eta zabalduz doan arabiera nazionala delarik), baina arabiera klasikoa da hizkuntza ofiziala (1968an frantsesarekin batera, eta 1991etik hona, bakarra), beste hizkuntza nazional aitortuen artean. Gobernuaren azken hizkuntz politika praktikoak arabiera modernoa lagutzen du. Horren guztiaren ondorioetako bat da Mauritaniako hizkuntza idatzi bakarrak arabiera klasikoa eta frantsesa izatea. Definizio teoriko eta praktiko zaileko egoera bizi du Mauritaniak (11).
3. Somalian, berriz, deskolonizazio-biharamunean somaliera aitortu zen hizkuntza ofizial bakartzat (1969, 1972), sozialki orduko eta geroko hizkuntza nazional nagusia izaki (% 72,5), eta azken hogeita hamar urteetan indartuz eta zabalduz joan dena. Somalierak, independentziaz hona, zinezko iraultza sozio-kulturala ezagutu du (alfabeto latinoa hartu, eskolaratzea somalieraz egin, alfabetatze orokorra abian jarri, ofizialtasun bakarra finkatu). 1979ko Konstituzioaren arabera, arabiera klasikoa ere hizkuntza ofizial bilakatu da (nahiz eta horren nolabaiteko sostengu soziala litzatekeen arabiera herrian darabiltenak % 0,1 bakarrik diren). Somaliarrak musulmanak dira (Estatuaren erlijio ofiziala ere Islam-a da: 1979), baina Somalia ez da sekula arabiartu, eta arabiera (klasikoa) sinbolo bat baizik ez da: «la langue qui unit le peuple de Somalie avec la nation arabe dont il fait partie intégrante».

Ikusten denez, deskolonizazioek (laiko nahiz erlijiosoek) zaila izan dute hizkuntza erlijiosotik ihes egitea, arabiera klasikoaren kasuan aipatutako arra-

(10) Irakurtzekoa da, zinez, Mbarek Redjala-k 1970ean idatzitako lan hau: *Remarques sur les problèmes linguistiques en Algérie*. Paris: Paul Geurthner (aparteko inprimaldia). Oinarriko informazioa du, azkeneko hogeitaz urteak hartzen ez dituen beste honek: GRANDGUILLAUME, G. (1983): *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*. Paris: Maisonneuve & Larose.

(11) Egoeraren konplexutasuna ikusteko eta ikuspegi kritiko baterako: HALAOUI, N. (1997): «Langue dominante, langue rejetée: le Hassaniya en Mauritanie», in: *Diversité Langues*. I, 1997 (Laval Unibertsitateko web-gunetik jaso daiteke).

zoiengatik ez ezik eskola korandarretan herritarrek barneratu ohi dituzten kultur ohiturengatik eta tradiziozko gizarte-balioengatik ere (12).

Azkenean, badirudi kasu arabiar/musulman horiena baino samurragoa izan dela, oro har, Eliza eta herri kristauen historia, Mendebaldeko Estatu nazionalak lehenago indartu zirelako, modernitate kultural eta ideologikoak bere garaian bidea urratu zuelako eta Elizek berek ere hizkuntza eraberritze oso bat aitzina eraman dutelako, partez Erdi Arotik hasita eta bortitzago oraindik XVI. mendetik hona.

Euskararen eta euskaldungoaren kasua Mendebaldeko testuinguru kristau horretan jarri behar da, Protestantismo kalbindarraren ukitu batekin, baina ia osorik Eliza Katolikoaren lerro historiko nagusien barruan. Horregatik, Eliza honen barrunbe linguistikoari begiratu bat eman beharra daukagu, Elizaren eta elizetako hizkuntz eremuak zeintzuk izan ditugun jakiteko.

2. HIZKUNTZAREN ELIZAKO EREMU ETA BETEKIZUNAK

Eliza Katolikoaren hizkuntz historia bere osoan eta zuzen ulertzeko, beharrezkoa gertatzen zaigu, Eliza horren barnean hizkuntzaz baliatu diren eremu eta betekizun sozio-erlijiosoak zeintzuk (izan) diren begiratzea, funtsean horrek argituko baitu, azken buruan, hizkuntza bakoitzak bertan izan dituen presentzia, pisua, maiztasuna edo bazterketa (13).

Eremu eta betekizun horiek elkarrekin batera emateko ondoko laukia osatu dugu, irakurleari lagungarri gertatuko zaiolakoan:

(12) Ik. *Dictionnaire encyclopedique de l'Islam*. Paris: Bordas, s. v. «Coran, Psalmodie du» eta «Coranique, École». Gogora Erdi Aroko gure eskoletan Salmutegiak zuen lekua eta askoz georago ere, gure egunak arte kasik, testu erlijiosoak buruz ikasteak izan duen garrantzi pedagogiko-didaktikoa.

(13) Laukian ez ditut garatu Elkarte erlijioso berezietako hizkuntz egoera, jarrera eta joanerei dagozkienak, batez ere duten konplexutasun bereziagatik. Horretaz hasita daude azterlanak agertzen eta beraietara jo beharko du irakurleak: AGIRREBALTZATEGI, P. (1996): «Euskal Herria eta euskara: Kantabriako Frantziskotar Probintziaren erantzuna eta erantzukizuna», in: *Cantabria Franciscana*. 1996, L, 25-56. Eta ikertzaile berak: «Euskararen 'normalkuntza' Euskal Herriko Erlijioso-Institutuetan: Aldeko eta aurkako arrazoibideak. Frantziskotarren (ofm) adibidea», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (2004): *Euskal Herriko erlijiosoen historia. Familia eta Institutu Erlijiosoen Euskal Herriko Historiaren I. Kongresuko Aktak*. Arantzazu: efa. I, 534-552.

ELIZAKO HIZKUNTZAREN ERABILPEN-EREMUAK**1. HITZA ETA HITZAREN OSPAKUNTZA**

Eremuak	Hedabideak	Tresnak
Liburu Sakratuak	Biblia	Jatorrizkoen edizioak Itzulpenak: ofizialak (Vulgata) eta libreak Atalkako argitalpenak Argitalpen osoak Argitalpen liturgikoak...
Liturgia	Meza Sakramentuak Orduen liturgia	Meza-liburu ofizialak Meza-liburu egokituak Meza-liburu itzuliak... Liburu ofizialak Liburu egokitu ez-ofizialak Liburu itzuliak (Praktika mintzatuak)
Paraliturgia	Bederatziurrenak... Ospakuntza gidatuak Guruzpidea Santuekiko jaiarak...	Argitalpen inprimatuak Ospakizun-gidoiak Irakurgai hautatuak Kantategiak...
Herri-erlijotasuna	Jaiarak (Santuak, Santutegiak) Herri-jaiak Erromesaldiak	Debozio-liburuak Erromes-liburuak Kantategiak Bideko-erritoak

2. HITZAREN APOSTOLUTZA (MISIOA)

Eremuak	Hedabideak	Tresnak
Magisteritza	Kontzilioetakoa Erromakoa Herrialdeetakoa Diozesietakoa Parrokietakoa Eliza eta santutegietakoak	Kazetaritza idatzia Irratiak Testu ofizialak Buletinak Parroki orriak Aldizkari bereziak...
Prediku arrunta	Iganderokoak Aro jakinetakoak Jaietakoak	Homiliak Garizumakoak... Panegirikoak
Prediku berezia	Herri-misioak Hirurrenak... Gogo-Jardunak	Sermoi-bildumak Liburuxkak Misio-lagungarriak
Kleroaren hezkuntza	Seminarioak Erlijosoen Ikastegiak	Testu-liburuak Eguneroko biziera
Katekesia	Haurren Katekesia Helduen Katekesia	Katiximak, Dotrinak Langai lagungarriak
Ereduen literatura	Historia sakratua Santuen hagiografia Autobiografiak	Bibliari iruzkinak Errezo-irakurgaiak Santuen bizitzak...
Idazlan teologikoak	Dogma Morala Izpiritualitatea Aszetika Mistika	Teologiako eskuliburuak Ikerlanak Itzulpenak Aldizkari bereziak Goi-dibulgaziokoak

3. TOKIKO ELIZ ERAKUNDEAN, GIZARTEAN, ETA MISIOETAN

Jarduerak	Eremu-guneak	Tresnak
Elizako kudeaketa	Gobernua Administrazioa Barne-harremanak: Eguneroko harremanak Unean uneko harremanak	Eliz Kodea Arautegiak Buletinak Txosten ofizialak Bulego-langai idatziak...
Eliz taldeen gidaritza	Institutu Erlijiosoak Institutu Sekularrak Hirugarren Ordenak Kofradiak Elkarteak Lagunarteak	Erregelak Konstituzioak Ordenako Liturgia Erakundeko literatura Taldekoko historia Taldekoko heziketa...
Gizarterako zerbitzueta	Ikastetxeak, herritarrentzako Erietxeak Zerbitzu sozialak Hedabide sozialak Kultura orokorreko partaidetza	Hizkuntz Irakaskuntza Hizkuntz hobespenak Bezeroekiko hizkuntza Euskarazko kazetaritza Kulturgintzako partaidetza linguistikoa
Misioetan	Misionologia Ikerlan bereziak Propaganda	Misioetarako ekimenak Erakusketak Orri eta liburuxkak

Laukiari bere iruzkina emanez, hasteko esan dezagun Kristautasuna «Liburuaren» erlijioetako bat dela (14), aipatu ditugun zenbaiten antzera: Goi-Agerkunde baten ondorio bezala ulertzen duela bere burua Elizak, errebelazio baten emaitza dela, alegia; Goi-Agerkundera hitzez emana izan zitzaioala, mintzatua eta idatzia batez ere. Horren fruitu da Biblia, kristau-herriari Jainkoa-

(14) Erlijio horiek beren Liburu Sakratuen kanona eratu izan dute, tradizioaren eta Kontzilioen bidez; ondorioz, liburu-bilduma ofizial horren erabilera eta itzulpenak garrantzirik behinena izaten dute, erlijio-hizkuntzen historian. Ik. TREBOLLE BARRERA, J. (1993): «Colecciones de libros bíblicos. Libros canónicos y no canónicos», eta «Historia del texto y de las versiones del Antiguo y del Nuevo Testamento», in: Treballe 1993: 157-270, 271-385. WIDENGREN, G. (1976): «La formación del canon», in: ID. (1976): *Fenomenología de la religión*. Madrid: Cristiandad. 527-544.

ren Hitza ematen dion liburua: hor daude sinestekoak, balioak, bizitzeko arauak. Azkenean, sinestunen Elkarteari (*Eliza* deituko da hori, adierarik zabalenean) Bibliak ematen dio zer pentsa eta zer maita.

Sinbolo, zeinu, keinu eta erritoen balioa ukatu gabe (izan ere Sakramentuak edo «portaera kristaua», adibidez, hor daude), Kristautasuna Hitzez goi-agertua da batik bat (hau da, hizkuntza mintzatuz), eta hitzeko mezu horren argitan eraikitako elkartasuna. Horrela ulertzen du Elizak bere burua. «Mezua» ulertu, bizi eta zabaldu hitzaren bidez egiten da batik bat Kristautasunean.

Oinarrizko datu horren gain laukiak sei maila ezberdinetan banatzen du Erakundearen barruko hizkuntzaren edo hizkuntzen presentzia:

1. Hitzaren liburua: Biblia.
2. Hitzaren ospakuntza: ohiko Liturgian eta Paraliturgian, eliz elkarte, bilera eta jaietan.
3. Hitzaren apostolutza: Magisteritza, predikua, katekesia, eliz hezkuntza, kazetaritza eta literatura, pentsamendua eta teologia.
4. Hitzaren kanpoko hedakuntza: Misioak, proselitismoa.
5. Erakundeko hizkuntza, barneko bizitzan.
6. Zerbitzuetako hizkuntza (zerbitzu sozialak).

Sei puntuetako lehenengo laurak Jainko-Hitzaren mezua jaso eta emateko dira, hau da, fededunen elkartasunari Hitza eman, berori elkarrekin bizi eta inguruari ere eskaintzeko.

Azken bi puntuak, ostera, «Eliza» deitua Erakunde erlijioso bihurtzen denean, berorren barruko elkartasunak eskatzen duen komunikabide-tresnari dagozkio: Erakunde barruko nahiz kanporako harremanek hizkuntzaren bat eskatzen dute, eta lehentxeago edo geroxeago hizkuntza ofizial edo para-ofizialak sortzen dira: agian Liburu Sakratukoa bera izan daiteke (hebraiera, grekoa, latina...), eta bera bakarrik, edota berorrekin batera besterik ere bai: alfabetoa asmatu berri zaien gotiko (IV. mend.) edo armeniera (V. mend.) beharbada, edo erromantze jaio berriren bat Erdi Aroan (XI-XIII. etan), hizkuntza nazional idatzi berriren bat XVI.ean, etab.

Maila-modu anitzetan txandaturaz, ordezkaturaz, trukaturaz lekutu izan dira Elizan herrien hizkuntzak, mailarik apalenetik goreneraino, egunerokotasunetik jai handietaraino, herriko seme apaizarekin etxeoaz baliatuz edo urruneko Gotzainarekin hizkuntza arrotza erabiliz (edo isilduz) (15), teologia han-

(15) Ez dut sekula ahantziko Foru euskaldunean (Bizkaia) Bilboko Morcillo Gotzainak –segur aski horretarakoxe hautatutako– nexka-mutikoei jendaurrean gaztelania hutsez egin zien katixima-azterketa (1951-1954.etako data batean izan zen, eta beste askoren artean neu lekuko. Ikustekoa eta entzutekoa!).

dietan latinez jardunez eta herri xumeari sermoietan bere erromantzean mintzatuz (16).

Hizkuntza jakin baten eliz normalizazioa laukian ageri diren betekizunei, hau da, herritarren eliz premia guztiei eta eliz Erakundearen beraren bizitzari hautatutako hizkuntza horren bidez osorik erantzutean lortuko litzateke. Eta, mendeak zehar, nola bete den jakin beharko genuke, ez une mugatu batean, Elizbarruti jakin batean, baizik eta Euskal Herri osoan, berau kristautu zenetik hona.

3. ELIZA ETA EUSKARA ERDI AROAN

Erdi Aroak lekuko idatzi asko utzi du gure monasterio, eliza, herriko etxe eta enparauetan; baina hizkuntza idatziaren eta mintzatuaren arteko eremu-banaketa eta elkarrekiko urruntasuna nabaria izan da gizartean eta Elizan. Herritar hizkuntzan bizi zen jendeari, bizitzako albistek modu formalagoan idatzita ematean, latinez idazten zizkioten elizgizonak eta eskribauek, adibidez. Horrela, gizarte guztiz elebakarreko artxibo-albistek beste hizkuntza bateko elebarkartasun «ofizialarekin» erantzuten zion paperetan. Bi errealitate linguistiko parekide eta elkar ezin ukituak balira bezala. Erdi Aroko azken mendean erret erromantzeen eta euskararen arteko joko bera izan zen hura.

Hizkuntza ugariren historian ezaguna den egoera da hori, eta lege zurruren eta malgutasun praktikoen artean ezaugarri propioak izango ditu horrek Elizaren bizitzan. Adibidez, badakigu Santo Tomas Akinokoak edo San Bonaventurak inoiz edo beste sermoiak herri hizkuntzaz egin zituztela, baina ez zuten idatzi sekula horrela: herrian sarritan herritarrez egin gero idaztean eskolako latinez eman ohi zen XIII. mendean. Mendeak pasatu ahala, geldiro-geldiro aldatuz joango den ohitura da hori guztia, baina, orduan ere, gehienbat erret hizkuntzei leku emateko, eta ez Estaturik gabeko mintzairaren mesedetan.

3.1. Latinak bahituriko eliz bizitza?

Hastapenez, Eliza ofizial Erromatarrarentzat latinak zernahitarako balio zuen, Sakramentuak emateko bezala predikurako. Latina galdu eta Goi-Esko-

(16) Bilakaera mendetako aldaera batean zetorrenez, zaila da une historiko bakoitzean (gehi leku jakin batean eta eliz eremu ezberdinetan) egoera zehazki nolakoa zen jakitea. Hizkuntza erromanikoen garapenak gero eta gehiago urruntzen zuen herritar arrunta latinetik, eskolatuen artean latina biziberritu ere egin zen bitartean (Ernazimendu karolingiarra); horregatik, unean uneko hizkuntzen mapak eta aurpegi soziolinguistikoak agintzen zuen praktikan, baina hizkuntz egoeretara moldatzen predikarien berezko gaitasunak, hizkuntz prestakuntza eta abildadeek edo trakeskeriak eta dorpeziak lagun ala oztopa zezaketen. Dena den, predikari handiak nazioarteko bilakatu izan ziren Erdi Aroan (Giovanni Capistrano-koa, Vicens Ferrer valentziarra, e. b.).

letara bildu zenean ere, Elizak oro har bereari eutsi zion: latina zen hizkuntza ofiziala, eta setati, ofizialtasun horretan bahituta gorde zituen Biblia, Liturgia, Zuzenbide Kanonikoa, etab. Historialariak oso kritiko ageri dira gaur egun Eliza latinoaren jokaera horrekin.

Erroman ez zen zalantzarik izan, eta Gregorio Handiak (590-604), Aita Santu izan aurretik bost urte Konstantinoplan egin arren, ez omen zuen grekotik tutik ikasi. Hala baina, praktikan zalantza aukerarik ere egon zen mende haietako Europan (herri zelta, germaniar, eslaviar eta baltikoen Misioetan, adibidez: Irlanda, Alemania, Moravia, Danimarka, Eskandinavia).

Erreforma Gregoriotarrarekin hasita joan ziren zurrunduz gauzak (1050-1230), Zuzenbide erromatarraren funtsezko joerak indarberritzean (XII-XIII.etan), botereaz teoria politiko berriak lantzean (1179ko Lateran III.etik Bonifazio VIII.aren 1303ko *Unam sanctam* buldaraino, adibidez), eta erromantze gazte eta beste hizkuntza ez-latinoetara ireki partez, guztiei latina are bortitzago ezartzean, besteak beste Liturgian erromatartasuna berrindartuz ere.

Ondorioak nabariak izan ziren Iserloh-k deskribatu digunez, nabariak eta iraupen mugiezina izan zutenak, mendez mende (17):

Desde el siglo XIII [...] la liturgia no fue ya sentida como servicio o culto de toda la Iglesia [...]. El pueblo quedó excluido hasta de las lecciones. No se hizo ningún ensayo de traducirlas y muchas veces quedaban recubiertas por el toque del órgano. La misa no era ya predicación de la palabra. La lengua ininteligible cerraba al pueblo todo acceso al sentido.

Hamarkadatan laudorioz aipatu izan den Erreforma Gregoriotarraren historia Gregorio VII.aren (1073-1085) aurretik eta ondoren burutu zena, orain kritika serioak jasotzen hari da historialarien aldetik, horretan eta bestetan.

Gomuta dezagun iganderoko Mezaren betebeharra legez 1215ean ezarri ziola Lateran IV.ak kristau herriari, eta asteroko aldizkakotasun finko hori ezartzen zen aldi bertsuan aipatutako testuak dioena ari zela gertatzen. Garaiko hamarkada batzuk (1184-1240) susmoz eta beldurrez betetakoak izan ziren, hasierako libertatea (laikoen predikua, adibidez) pausoz pauso lotu zutenak.

3.2. Euskal Herriko Elizan

Erdi Aroko ordu haietarako bataiatuta zegoen euskal herria, baina zinezko bere kristautze-bidean (beste Europako herri anitzetan bezala) Hitzaren eta prediku jatorraren beharretan, artean. Zer dakigu, bada, honetaz?

(17) ISERLOH, E.(1973): «La vida interna de la Iglesia [en la Baja Edad Media]», in: JEDIN, H. (1973): *Historia de la Iglesia*. Barcelona: Herder. IV, 866.

Euskal testu zaharretara goazela, hemen interesatzen zaigun eremuan uzta eskasa dugu zinez. Egia da, esan bezala, Erdi Aroko mundu idatzia lekuko eskasa, pobre eta engainagarria dela, jendeak idatzitik kanpo eta idatzi gabe bizi zuen errealtatea ispilatzeko, hau da, paperetan «ofizialki» latinez (eta onenean erromantzez) ematen zenak gaizki ispilatzen du garaiko hizkuntzen soziografia, eta euskara eta euskarazko gizartea ez da *entzuten* paperetan (18).

Horrela, irakurtzeko gaude oraindik Erdi Aroko Bibliaren atal itzulirik, edo sermoirik. Eliz paperen gain hainbat Historia «egin» da, eta agiri horiek izan dira historialariarentzat albiste-iturri preziatuak; baina euskararen lurraldeko Monasterioetako kontuak izan arren, ez dituzte ondasunak «euskaraz administratu», idatziz behintzat. Horra gure hutsune tradizional bat.

Katiximarik ere ez zaigu iritsi Erdi Arotik. Eta ez dezagun pentsa, badaezpada, Getariako Martinek (†1449), Parisen ikasitako Maisu eta Nafarroako Erret Kontseilari getariarrak, euskaraz kristau herriarentzat dotrinarik idatzi zizun, eta ez da iritsi guganaino haren *clara sonoraque vox* hura inongo euskarazko sermoi-liburutan, nahiz eta Basileako Kontzilioak miretsi ahal izan zuen haren ahots ozen eta garbia. Aitzitik, Martin-ena ez da juxtu Ubillos-en kasua (1707-1789): *Philosophia naturalis* bat hiru liburukitan kaleratu ondoren (1755, 1758, 1762), Teologia Irakasle honek *Christau dotriñ berri-ecarlea* zeritzan kristau-bide xume bat behintzat eman zigun euskaraz (1785), Getariakoaren garaietatik hiru mende eta laurden iragan ondoren.

Jakina da Historian iturrien isiltasunak ezer gutxi frogatzen duela, eta, norok daki, egunen batean ez ote dugun altxor ezezagunen bat aurkituko; baina froga hori ez dugun bitartean nahitaez uste beharko da Euskal Herriko Erdi Aro kristauan bostehun edo zortziehun urteko euskarazko hutsunea dugula, eliz kultura idatzian. Azpilkueta «Doktore Nafarra» horren lekuko, 1586an zera idatzi zuenean:

...un cántabro piadoso y docto que, hace más de unos 35 años, [...] tradujo al vascuence y enseñó esas cuatro cosas [=oraciones], junto con lo más importante de la doctrina cristiana, lo cual ojalá se hubiera hecho mil quinientos años antes [Azpimar. nirea].

Iturri idatzi eskolatuen falta horretan, adierazgarri gertatzen da ezagutzen dugun euskarazko otoitz-testu bakarra, latinezko *Breviarium* batean emana (c. 1425), baina herri-erlijiotasunaren adierazpena baizik ez dena («padre nuestro chiquito» bezala aipatu dena). Gu gabiltzan honetarako ezer gutxi, noski: nahi

(18) Euskararen lekuko filologiko anitz bada, noski, Erdi Aroko agirietan, eta hor dute beren harrobia «euskara zaharari» buruzko ikerlanek, Monasterioetako kartularioetatik hasi eta hirietako Gutunetara jauzi eginez, e. b. Ez naiz horretaz ari, gizartean bezala Elizan hiztunek ziztuzten euskararen erabilpen, ohitura eta hizkuntza(ar)ekiko jarreari buruz baizik. Azken buruan, Erdi Aroko biziera soziolinguistikoaz dihardut hemen.

badu, Katedralerako erreforma liturgiko erromatarra bai (19), baina herriaren-tzako euskarazko kultura idatzirik ez (20).

Hala ere, egon zen zerbait hobe eta berria egiteko paradarik: Arnalt Barbazan-ek bildutako Sinodoan (1354) urrunago joan gabe. Begira zer dioen horretaz Goñi Gaztambide historialariak (21):

Pero la importancia de este Sínodo está en que don Arnalt de Barbazán publicó en él un compendio de teología en lengua vulgar para uso de los rectores, vicarios y capellanes imperitos en la lengua latina. La obra presenta un carácter elemental y contiene una exposición sumaria de la doctrina cristiana. [...] Completada en algunos puntos en 1500, continuó siendo la base de la formación de un gran sector del clero aún en el siglo XVI.

Ohar eta argibide historiko hauek iruzkin gustagarrikerik mereziko lukete, baina bego informazioa bere horretan, besterik gabe.

Monasterioetako euskal lekuko apurrek eta Sinodoetako Arauek erakusten digutenez, euskara ez da agiri eliz zerbitzuetarako espresuki aintzakotzat hartuta. Lehenengo haiek mundu ekonomikoaz dihardute, beste ezer baino gehiago (zergak, dohaintzak, lurrak, langileak, etab.); bigarrenek, berriz, eliz gobernurako ez dute aipatzen euskararik, gutxiago euskarazko idazlan pastoral edo teologikorik.

Hala ere, segurua da euskal gizarte elebakarrean nahitaezkoa zuela Elizak euskara ere erabiltzea, eta XVI. mendean agertuko dira berriaz horretaz diharduten arauak eta irizpideak. Joera horren lekukoa dugu –eta ez da seinale txarra– XVI.aren hasieran kristau Moja-Etxe bateko sarrera-zina, elkarren parean gaztelaniaz bezala euskaraz ere emana (Durango, c. 1520) (22).

Labur dezagun, oro har, egoera: Erdi Aroa amaitzean eliz euskararen burubide instituzional eta soziala oso gutxi normalizaturik dagoela esan behar

(19) GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979a): *Historia de los obispos de Pamplona*. I. Siglos IV-XIII. Pamplona: Gobierno de Navarra. 279-281.

(20) MICHELENA, L. (1964): *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro. 57-59. Begira Barbazan Gotzainaren (1318-1355) erreforma liturgikoa: GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979b): *Historia de los Obispos de Pamplona. Siglos XIV-XV*. Pamplona: Ed. Univ. de Navarra/Insti. Príncipe de Viana. 168.

(21) Goñi Gaztambide 1979b: II, 152. Ez zen izan hura (1354) Barbazan-en garaiko Sinodo bakarra: gogora litezke 1325, 1330, 1346 eta 1349koak (Ib. 144-152). Ondoko Gotzainek ere izan zituzten Sinodo berriak, gobernu-arazo eta zeregin pastoralak zaintzeko: adibidez, 1357, 1360, 1373, 1388 (?), 1459, 1477 eta 1499 (Ib. 216-221, 255, 303-304, 538-541, 613-617, 662-665). Azpimarra ditzagun bi puntu: a) Lehendik ezarrita zegoen latinaren Iruñeko eliz Epaitegi-tako erabilera behartua mugatu egin zuen 1477ko Sinodoak; b) 1499ko Sinodo Konstituzioak bi hizkuntzatan eman ziren: bata latinez, aurreko Sinodoetako Arauekin batera emana izan zen, eta bestea gaztelaniaz (Azpeitian dago ale bakarra). Euskarazkorik ez da ageri.

(22) Historia honetan badu zeresanik, noski, Gotzainak ia beti arrotzak izateak (J. I. Tellechea-k et T. Azcona-k, bakoitzak bere aldetik azpimarratu dutena). Durangoko testua, ik: INTXAUSTI, J. (1985): *Euskal Herria*. Donostia: Jakin/Caja Laboral. I, 342.

da, idatzizko lekukorik ezak, frogatu ez bada, iradokitzen duenetik susma daitekeenez. Hona horren zenbait arrazoi argigarri:

1. Lehenik eta behin, Eliza Erromatarrean gaude: latinak hartuta du bere lekua (Liburu Sakratuan, Liturgiako ospakizunetan, Administrazio idatzian, Teologian, etab.).
2. Euskal Herriko Gotzainak arrotzak dira ia beti (Iruñean bezala, Kala-horra eta Baionan) (23).
3. Euskal Herria eta beroni dagozkion Diozesiak hainbat Eliz Probinzian banatuta daude, erdal lurraldeekin batera elkartuta.
4. Hemengo zerbaite berezia izan gabe, esan daiteke Klero diozesitarren heziketa urrun dagoela, artean, Trento ondoren berandu batean egingo diren ahaleginetatik (Sinodoen kezka eta deiak entzun besterik ez dago) (24).
5. Erlijiosoen «euskal ausentzia» kasik ulertezina da: Eskekoak hemen zeuden XIII. mendetik herriarekin harreman hertsian, hirietan bezala herrietan, baina, dakigunez, euskarazko mundu idatzian ez zuten deus eman (uste dugunez, besterik izango zen, noski, prediku-lan mintzaturan).
6. Eta datu larri bat: euskaraz ez du lortu euskal gizarte zibilean zegoen babes eta lekurik. Euskal Herriko Administrazio zibilak «ez daki» euskaraz, mintzatzen bai, idazten ez.
7. Laukian ageri diren eremu ezberdinetan gertatu zenaz apenas dakigun Erdi Aroko ezer, geroago ere gertatuko zaigunaren antzera (herrietako apaizen heziketa, katekesia, herri-erlijiotasuna, parrokiaren historia, etab.).
8. Mundu idatzi inprimatura gatozela, Brocar-ek 1490ean eman zuen argitara Euskal Herriko lehen liburua (*Manuale Pampilonense*, Iruñea), baina, ikusten denez, latinez.

Horrela iristen gara, bada, Aro Modernora, baina honi heldu aurretik, erlijio-hizkuntzen arteko harremanean zeresanik izan duten ezagun batzuk ekarri nahi ditut hona, gure nahi eta ezinen argigarri ere izan daitezkeelakoan, kontrastez.

(23) Ikus episkopologioak GOÑI GAZTAMBIDE-renean. Aipatutako Gotzainen historia (Iruñea), DIOCÈSE DE BAYONNE, LESCAR ET OLORON: *Annuaire* 2002, 43-47 (Baiona eta Oloroe), SÁINZ RIPA, E. (1994-1997): *Sedes episcopales de la Rioja*. Logroño: Diócesis de Calahorra y La Calzada-Logroño.

(24) MURO ABAD, J. R. (1994): «El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen», in: GARCIA FERNANDEZ, E. (1994): *Religiosidad y sociedad en el País Vasco* (s. XIV-XVI). Bilbao: upv/ehu. 53-82.

4. HETERODOXO, GUTXIENGO ETA AITZINDARIEN ARTEAN

Goiago Buddha aipatu dugu, eta haren jarrera pastoralara: Hinduismoaren sanskrito baina *prakrito* herritar bat nahiago izan zuela, alegia, paliera hobestean. Ez da izan hori budismoaren kontua bakarrik; aitzitik, erlijio-mugimendu edo erakunde berriren bat sortu denean eta beronek lehenengo batean hizkuntza erritual zahar batekin topo egin, mugimendu berriak hizkuntza herritarri heldu izan dio sarritan.

Kristautasunak ez zuen hobetsi, jaiotzean, Sinagogako hebraiera, eta arama (Palestina, Siria), grekoa (mundu helenistikoan) eta latina nahiago izan zituen (Mendebaldean); Armeniako Eliza nazionalak, eskueran zuen hastape-neko siriera utzi eta armeniera hobetsi zuen (IV-V. mendeak); era bertsuan, Protestantismoak latina utzi egin zuen fededun herritarrekiko harremanean (25), eta hizkuntza herritarrak hobetsi zituen.

4.1. Heterodoxiaren hizkuntzak (XII-XV. mendeak)

Erdi Aro Berantiarrak, XII-XV. mendeetan, mugimendu heterodoxo bizkorrek ezagutu zituen, eta neurri batean edo bestean guztiek ekarri zuten mahai gainera hizkuntzen erabileraren hau, mugimendu herri-herritarretan noski (valdestarrak, kataroak), baina baita lehen buruak teologoak izan zituztenetan ere (wycliffetarrak, hustarrak).

Lyon-dik zetozen valdestarrek, aurkezten zuten Bibliaren itzulpen herritarrak onartzeko eskatu zioten Lateran III.ari (1179), Walter Mapp ingelesak bere kronikan idatzi zuenez (26). Ez zen hori Lyon-go arazoa bakarrik.

Urte gutxi geroago, jada Inozentzio III.aren eskuetatik dakigu (1199) Metz-en bazela herritar laiko talde bat Bibliatik «Ebanjelioak, San Pauloren gutunak, Salmutegia, Job eta beste liburu asko Galiako hizkuntzara itzuli» eta «itzulpen horiek isilpeko bileretan erabiltzen zituena». Inozentziok ez zuen itzulpenen kontra deus esan, nahiz eta taldea eliz barnean birbideratu beharra

(25) Goi-Teologia egiteko, eta *Confessio* deituetarako ere, latina eurrez erabiliko da lehen belaunaldietan, ikusi besterik ez dago Luter, Melanchton, Zwingli, Kalbin eta hainbaten idazlan osoak, baina horrek berak ere denborarekin behera egingo du. Hautapen berria nondik zihuan ikusteko gogora Kalbin-en obra teologiko nagusiaren historia: *Institutio* deitua 1539an eman zen latinez, eta berehala frantsesera itzuli, 1541ean (gaztelaniaz Varela-k eman zuen, 1597an). Hortaz, Teologia bera ere (hizki larriz eman ohi den hori) herri hizkuntzan eman zitekeen, eta azken buruan halaxe emango zen.

(26) Valdestarren artean lehen egitekoetako bat izango da Bibliaren itzulpena eta berorren irakurketa pertsonala. Ik. AUDISIO, G. (1998²): *Les Vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIe-XVIIe siècle)*. Paris: Fayard. 22. TOURN, G. (1991²): *Les Vaudois. L'étonnante aventure d'un peuple-église*. Torino: Claudiana. 14.

azpimarratu zuen. Garaiko ebanjelio-zaletasunaren arrastoan zetozen Bibliarekiko eske eta irrika haiek.

Kataroek ere bide berritzaile horretatik jo zuten, eta hain zuzen hizkuntzen erabilera berria izan zuten beren ezaugarrietako bat (27):

Un dernier détail explique également le succès du catharisme en Occitanie: les Parfaits parlaient et prêchaient dans la langue des peuples du Sud, c'est-à-dire en occitan, alors que le clercs de l'Église se flattaient de ne parler qu'en latin, langue que ne comprenaient ni le petit peuple ni même les petits féodaux.

Politika horrek katolikoak ere mugiarazi egin zituen, eta Sto. Domingoren Predikariek prestaturik egon behar zuten tokian tokiko herri-hizkuntzan jarduteko, predikuari zegozkionetan behintzat (28).

Erdi Aroko azken mendeetan, mugimendu heterodoxoen artean beste bi talde nabarmendu ziren, J. Wycliffe (1320-1384) eta J. Huss (1370-1415) Buru zituztela. Wycliffe ingelesak, hainbat lankiderekin batera, burutu ahal izan zuen Bibliaren lehen itzulpen ingelesa (1380-1381: gero *Bible of the Lollards* bezala ezagutua), XVI.ean etorriko zen Erreforma handiari eta beronen itzulpenei aurrea hartuz (29): W. Tyndale-renari (*New Testament* [Worms, 1526], Zaharrarekin osatuz joan zena) eta beronen gain egindako *King James Version* (1611) ofizial eta klasikoarenari (30).

Husstarren eta Eliza txekiarraren hizkuntz lana dago, jakina denez, Bohemiako nazioaren oinarrietan: Elizan ez ezik nazio haren beregaintasun-borrokari eliz hizkuntza trukatzeko gure egunak arteko ondorioak izan ditu (31). Kasu honetan, gainera, latinari eta alemanierari ere kendu nahiko zaizkio hartuta zituzten zenbait eremu eta zeregin.

Huss-ek bere *De Ecclesia* funtsezko obra teologikoa (1413) latinez eman zuen, baina horren ondoan txekieraren aldeko bere jarrera garbiki erakutsi ere bai, ideietan eta jardunean, ortografi erreforma ere sustatuz (*Orthographia Bohemica*, c. 1406) (32). Beronen ondoko mugimenduari zor zaio Biblia txekiarren berehalako loraldia.

Hizkuntzaren hau arduraz serioa zen husstarren artean, eta eztabaida-gai ere gertatu zen Eliza disidente hartan. Taboristek adibidez (husstarretako he-

(27) GARDÈRE, M. (1996): *Rituels cathares*. Paris: La Table Ronde. 35. Ik. BRENON, A. (1996): *Les cathares. Vie et mort d'une Église chrétienne*. Paris. Jacques Grancher. 99.

(28) LAMBERT, M. (2003): *La otra historia de los cátaros*. Madrid: Ediciones Martínez Roca. 191.

(29) STEINER, G. (2001): *Préface à la Bible hébraïque*. Paris: Albin Michel. 30.

(30) Steiner 2001: 51-52.

(31) MACEK, J.; MANDROU, R. (1984): *Histoire de la Bohême. Des origines à 1918*. Paris: Fayard. 119-121, 150-151. Mugimenduaren historia labur bat: HOLMES, G. (1984): *Europa: Jerarquía y revuelta, 1320-1450*. Madrid: Siglo XXI. 242-267.

(32) CHIZHEVSKI, D. (1983): *Historia comparada de las literaturas eslavas*. Madrid: Gredos. 106.

gal muturrekoenak), Meza osoa nahi zuten eman txekieraz, Pragako apaiz husstarrek partez bakarrik onartzen zuten bitartean (33). Honela, bada, hizkuntza ere arazo erlijioso bizia bilakatu zen hussismoaren baitan.

Hizkuntza herritarren eske hau ez zen heterodoxiaren monopolioa izan Erdi Aroko Elizan, eta, e. b., moldiztegia asmatu ondoren eta Erreforma Protestantearen aurretik Bibliaren itzulpen katolikoak ugari banatu ziren Europan; era berean, eremu bibliko horretan eta Elizako beste hainbat eremutan egon zen herritar kultura erlijioso idatzirako tokirik Erakunde erlijioso berean. Hau da gerora minorizazio nabaria nozitu duten zenbait herritako kasua. Gure geografia honetatik hurbil, kasuren bat edo beste aipa daiteke, Eliza Katolikoaren barneko ezinegon eta gogo haiek erakusten dituztenak.

4.2. Penintsulako hizkuntzak

Erdi Aroko Penintsula Iberiarra ez zen inondik ere elebakarra izan, nahiz eta ordurako erromatarraurreko hizkuntzak (euskara salbu) galdua zituen. Haiek ordezkaturiko zituzten hizkuntza berriak kanpotik etorrita edo bertan latinen ondorengo bezala jaiota agertu ziren: Bizantziarren grekoa, bisigotuen gotikoa, konkistatzaile musulmanen arabiera eta berberera, juduen hebraiera erlijiosoa, eta guztion ondoan eta ondoren mintzaira erromantzeak, mozarabieratik hasi eta gainerako guztietaraino.

Eleaniztasun neolatinoa XIII. mendean nabariki ageri da, finkatuta, bere nortasun kulturala ere bilatuz, baita mundu idatzian ere.

4.2.1. *Katalunia*

Hizkuntza erromantzeen artean, eliz prosa –prosa aberatsa, gainera– goizik sortu zuenetakoa izan zen katalana, Europako hizkuntza «handi» askori aurrea hartuz.

Izenak beren datekin ematea nahikoa izango da zertaz ari garen jakiteko: Ramon Llull eta bere produkzio erraldoia (c. 1232-p. 1315), Arnau de Vilanova (c. 1238-1311), F. Eiximenis (c. 1327-1409), A. Canals (1352-1419), V. Ferrer (1350-1419: sermoiak); M. Comalada, agian berea duen *Spill* (sic) *de la vida religiosa* hainbat bider itzulitakoarekin (1515; 11 hizkuntzatan 50 argitaraldi izatera iritsi zen XVIII.a arte) (34), etab.

(33) Macek/Mandrou 1984: 105-106, 119-120.

(34) MOLAS, J.; MUNTANER, J. (1979): *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62. (s. v. «Espill de la vida religiosa». Era berean, ik. «Literatura llatina feta als Països Catalans»).

Eliz letretako ondare erdiarotarra erreferentzi gunetzat geratu zen Kataluniako elizgizonen oroimenean, eta hori gure egunak arte. Adibideren bat nahi balitz, Josep Comerma (35) apaizaren *Història de la literatura catalana* (1923) begira liteke (36). XIII-XV. mendeak «osotasun» garaia bezala aurkezten ditu (*plenitud*), eta orduko produkzio entziklopedikoaren barruan ematen Lull eta Eiximenis (kapitulu oso bana), aszetika eta moraleko lanak, aldi berean eleberriaren ere «novel-la religiosa» deritzana jasoz; horri guztiari itzulpenen mundua gehitu behar zaio, batez ere Bibliarena eta gainerako eliz idazlanena. Hots, Comerma-k bezala, Renaiença-ko elizgizonek ere literaturaren urrezko aroa Erdi Aro hartan ikusi zuten, eta, azken buruan, orduko balio handietako bat bezala ulertu zuten garaiko eliz literatura (37).

Erdi Arotik honantzago, Aro Modernoko beheraldian ere (XVI-XVIII.etan) produkzio erlijiosoan erlatiboki bereari eutsi zion katalanak (38), nahiz eta ikusiko ditugun hizkuntzarekiko planteamalde kastilanozaleak jada XVII.eko krisi orokorrean agertuak ziren.

Modernotasun baten bezperan, Renaiença-n (1832...), literatura erlijiosoak ez zuen atzera egin, eta luma ezagunak eman zituen, gaien aldetik bezala idazleentik: Torras i Bages, Morgades, Ll. Carreras, C. Cardó, etab. Hamarkada haietan, Montserrateko Monasterioa edo «Foment de Pietat Catalana» bezalakoek eraman zuten mugimenduaren gidaritzara (39).

Badirudi Herrialde Katalanetan hizkuntzari bere betekizun sozialak –jendaurrekoak eta eliz eta herri-erakundeetakoak– betidanik ofizialtasun osoz eman zitzaizkionez, samurra izan zela halako eliz literatura izatea; haatik, Herri Katalanetan ere krisi politiko-instituzionalek izan zuten eliz hizkuntzarenean oihartzunik, katalanaren ohizko *status*-a mugiarazi nahiez.

Horren isla dira Kataluniako Sinodoak ere, beren gisara nagusituz zihon politika zentrala ispiatzen baitute. Koiuntura bikoitz baten barnean

(35) Mossèn Josep Comerma (1887-1936) gironarra zen, apaiza (1910) eta Tarragonan Teologian graduatua, latina, erretorika eta literaturako irakaslea izan zen Gironan (1911-1927), Canet de Mar-eko Erretore egin zuten arte (1927-1936). Elizbarrutiko eta diozesiarteko Kateketika eta Pedagogiako Batzordeetan parte hartu zuen. Antzerti lanetan jardun zuen, eta eleberri argitaragaberaren bat ere badu. Ik. Molas/Muntaner 1979: s. v. «Comerma, Josep».

(36) COMERMA VILANOVA, J. (1923): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Editorial Políglota. (Begira XIII-XV. mendei eskaintzen dizkien orrialdeak).

(37) Comerma 1923: 79-139, 143-145, 187-199. *Kempis*-a, e. b., 1482an itzuli zuen Miquel Péres-ek katalanera.

(38) Gurearekin bere begira-moldean duen kidesasunagatik, biziki hurbila gertatzen zaigu XVIII. mendeaz ari den A. Comas-en ondoko kapitulu hau: «La literatura religiosa», in: RIQUER, M. DE; COMAS, A. (1964): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions Ariel. IV, 352-498. Hizkuntza eta pastoralak, sermoiak eta sermoi-bildumak, misioetako kantategia, katiximak, errituak eta sakramentu-bizitza, lagunarte eta kofradietako liburuak, santuen bizitza, bederatziturren eta jaierazko liburuak, izpiritualitate-liburuak eta abar aurkezten ditu.

(39) MASSOT I MUNTANER, J. (1979): «Literatura religiosa» (s. v.), in: Molas/Muntaner 1979: 381-383.

suertatu zen hori: alde batetik, Trento-ondoko Erreformaren mareagorekin batera zetorrelako, eta, bestetik, Olivares-ekin Koroaren erdirakoitasunaren indarrez sustatuta.

Tarraconense Probintziako Sinodoetan (1429, 1591, 1636, 1637) eta Tarragona eta Urgell-eko diozesietakoetan (1566, 1578, 1635) agertu zen hizkuntzaren arazoa, eta ez bakarrik emandako arauetan, baita berorien aurreko eta inguruko eztabaidetan ere (1636-1646).

Xehetasunetan sartu gabe, esan dezagun artean betidanik onartutako katalana berezko hizkuntza dela Printzerrian, baina hamarkada horietan batzuek hizkuntza bakartzat daukaten bitartean, zenbait elizgizon hasirik dela gaztelaniari atak irekitzen, Herrialdeko hizkuntza katalanari derrigortasuna samurtu edo kentzeko gogoz.

Deigarria da 1591ko testu onartua, argitaratzean, belaxkatua agertu zela (1593), eta 1636koan eztabaida bortitza sortu, Kontzilioan bertan eta ondoren. Gutxi batzuek Arauak gaztelaniaren alde eraman nahi zituzten, hau da, Konde-Dukearen erret politika orokorrera moldatuagoa nahi zen Kataluniako Elizaren hizkuntz politika, Kataluniako Hierarkiaren osaketan bertan nabarmenduz zihoan norabide bereko joera, alegia. Izan ere, 1637ko Kontzilioa ospatzean, eliz Probintzia Tarragonatarrean Gotzain bat bakarra zen sortzez katalana (40).

Gaztelaniaren aldeko ideiak eta zenbait ahalegin beren bidea urratzen hasita zeuden, Elizak pastoraletan mendetako tradizio elebakarra hauts zezan. Artean, XVIII. mendeko haize borbondar zakarrak heldu gabe zeuden, baina jada atxeko atarian.

4.2.2. *Galizia*

Gure inguruetan ez da Katalunia bakarrik izan hizkuntzen arteko eliz haultapen orokor edo puntualak egin behar izan dituen periferia. 1975ean, Arauxo Gotzainak gogorarazi zuenez, «a situación orixinal» baten ondoren «o proceso da colonización cultural» bat jasan zuen Galiziak ere (41):

Andando o tempo, a vinculación política de Galicia a Castela trocouse en presión uniformadora, tendente a afogar a personalidade propia de Galicia. O

(40) Ondoko liburuxtan daude bilduta Kataluniako albisteok: PRATS, M. (ed.) (1995): *Política lingüística de l'Esglesia catalana. Segles XVI-XVII*. Girona: Eumo (Univ. de Girona). Gotzainen datua: 148.

(41) ARAUXO, M.-A. (1975): *A fe cristiá ante a cuestión da lingua galega*. Santiago: sept. 13. Galiziako kolonizazio linguistikoz Alonso Monterok eskaini zigan gogoeta historiko bat: ALONSO MONTERO, X. (1973): *Informe –dramático– sobre la lengua gallega*. Madrid: Akal. 127-151.

proceso iniciouse cos chamados Reis Católicos de Castela e Aragón, non sin encontrar fonda resistencia por parte dun pobo que se vía privado de algo que, moitas veces inconscientemente, consideraba sustantivo. Pro a forza do máis forte impúxose.

Gotzainak prozesu horren aurrean Elizaren jarrera zein izan zen galdezten du ondoren, zer egin zuen eliz Erakundeak alegia (42):

...si quixésemos resumir en poucas palabras o comportamento histórico da Igrexa galega, teríamos que recoñecer que, en definitiva, contribuíu a intensificar o proceso da alienación cultural. – Ao noso pobo transmitíase a fê cristiá xeralmente non na súa lingua cotidiá, senón na lingua castelá; e ensinabábase a rezar, ou mesmo a confesarse, en castelán e non en galego. Igualmente, na súa vida administrativa a Igrexa prescindíu do galego e valeuse do castelán.

Ondoren egoera eta jokabide horren arrazoiak ematen ditu: kanpotik ezarritako politika, Hierarkia arrotza, Eliz Probintziako lurralde-antolaera. Azken arrazoi honen garrantzia azpimarratzen du, gure historiarako ere are argigarriago gerta dakigukeen testu honetan (43):

Baixo a metrópoli compostelá incluíanse tamén dioceses non galegas, por exemplo Oviedo. Este factor determinou, en certo grado, toda a pastoral, e concretamente o emprego da lingua, sobre todo en certos casos, como nos Concilios provinciais.

Estatu- eta eliz politika horren aurrean, hizkuntzaren arriskuaz kontzientzia garbia zuten elizgizonak gogoratu bukatzen du Arauxo-k bere ohar historiko labur hau: Saco Arce, Sarmiento, López Ferreiro, Lago González (44).

Hizkuntza mugatuago hauek (katalana edo galegoa ditugu hemen adibide) izan dituzten eragozpen eta arrakastak gogoratzean, komeni da gutxiengoen historiara ez mugatzea, zeren eta, bestalde, Elizaren politika latintzaleak gutzientzat balio baitzuen eta latintzaletasun hori eliz garapen kulturean, herriari zegozkionetan, atzerakarga baitzen nonahi ere. Gaztela eta gaztelania dira horietako kasu bat.

4.2.3. *Gaztela*

XIII.ean iritsi zen gaztelania hitz-lauzko literatura sortzera, Zuzenbidea, Zientzia, Historia eta Jokuak emateko behar zuten prosa asmatuz batez ere (Alfonso X.a Jakituna; Errege: 1254-1284).

Eta eliz literatura? Egia esan, Eliza ez zebilen erromantzearen letra ederetatik erabat urrundurik, *Mester de Clerecía*-ren olerkigintzak (XIII.eko le-

(42) Arauxo 1975: 14-15.

(43) Arauxo 1975: 15.

(44) Alonso Montero 1973: 157-159. Sarmientoren zenbait testu.

hen partean) poliki asmatu zuen koblakari herritarrengandik (*Mester de Juglaría* deitu zenetik) eta garaiko eliz literatura latinotik dastatuz erromantzea lantzen: honetan maisua Gontzal Berceo-koa izan zen (†c. 1250).

Monjea zen Berceo, eta Errioxako Donemiliaga Monasterioan bizi izan zen; olerkia utzi zigun, eta harritzekoa da izenez ezagutzen den lehenengo olerkari gaztelau honek landu zuen obra eskerga: garai haietan hain maitea zen latinezko hagiografiatik «mirariak» eta biltzen saiatu zen, berak bere aldetik erromantze berrian eta bertsoz fededunei haien berri emateko: Andre Maria-ren Mirariak eta Santuen bizitzak (45). Berceo hau «bertsolari eskolatu» bat izan zela esan daiteke, fededunentzat «bertso-paper» luzeak landu zituen behintzat (46).

Errioxarra zen olerkaria, eta harentzat ez ziren arrotzak euskal mintzatzailleak eta euskara bera, hainbat jende euskaldun baitzuen auzoko (47), eta idazkietan euskararen aztarnarik ere utzi du (48); Menéndez Pidal-ek elebidun bezala aipatzen du Berceo (49). Dena den, baldintza eta inguru hori gorabehera, olerkaria ez zen euskarazko koblakari bilakatu, eta, latina utzita, *roman paladino* eskolatu bati heldu zion.

Egia esan, pentsa daiteke Nafarroan genituen monje-etxeetan euskarak aukera hoberik izan zezakeela *scriptorium*-en batean izkribatua izateko (Iranzuko Monasterioa, adibidez, 1174koa dugu), baina ez zen horrelakorik gertatu, dakigunez. Eta Eskeko Fraideek (esan dugu) eta gure Diozesi ugarietako Gotzain eta apaizek ez zuten aurkitu modurik Erdi Aroan pauso hori emateko (50).

(45) BERCEO, G. DE (1992): *Obras completas*. Madrid: Espasa-Calpe. (Isabel Uria eta beste hainbatek paratutako edizioa). Berceo-ren eliz inguru kulturala ezagutzeko lagungarri ona izango da: SAUGNIEUX, J. (1982): *Berceo y las culturas del siglo XIII*. Logroño: Diputación Provincial. Hemen ukitu ditugunak: 103-119. Berceo-rekiko ikuspegi sozial kritikoa: RODRÍGUEZ PUERTOLAS, J. (coord.) (1981): *Historia social de la literatura española*. Madrid: Editorial Castalia. I, 74-81, 93-94: «Mester de clerecía e intereses creados. Gonzalo de Berceo»; Berceo-ren alde politikoa eta interes sozio-ekonomikoak ere gogorazten ditu kritikariak (94).

(46) Euskal Herriko bertsolari zaharrenak hain urrun suertatu ote ziren, gero, *Mester de Juglaría* hartatik? Ik. J. Azurmendi-ren gogoeta (pre)historikoa: AZURMENDI, J. (1980): «Bertsolaritzaren estudiorako», in: Jakin. 1980, 14/15. zenb., 139-164.

(47) MERINO URRUTIA, J. B. (19783): *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*. Logroño: Diputación Provincial. Ohartzekoa da Merinoarekiko «fazayna» XIII.eko delá (c. 1239), eta Errioxako pertsona-izen erdiarrotarrak, beren datekin emanak, berezikiago erreparatzekoak dira (18-19 eta 77-85. or.). Ikus, gainera: ORPUSTAN, J.-B. (1999): «L'espèce bascophone ancien», in: ID. (1999): *La langue basque au Moyen Âge (IXe-XVe siècles)*. Baigorri: Éditions Izpegi. 17-39.

(48) Michelena 1964: 56-57.

(49) MENENDEZ PIDAL, R. (1926): *Orígenes del español*. Madrid. 466.

(50) Diozesien berri jakiteko begira beza irakurleak zerau: GOÑI GALARRAGA, J. (2004): «Panorama histórico-geográfico de las Diócesis de Euskal Herria», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (2004): *Euskal Herriko erlijioaren historia*. Oñati: Arantzazu. I, 45-128. Bereziki baliagarria I. liburukiko 111. orrialdeko laukia.

Olerkigintzaren hastapen aberats horren ondoren, prosa erlijioso gaztelauak, ordea, ez zuen ezagutu Erdi Aroan katalanaren pareko loraldirik, ezta urrutitik ere (51), nahiz eta Berceo beraren belaunaldiko *Disputa del cristiano y del judío* aipatu behar den, hasteko; baina M. Pérez-en *Libro de las confesiones* bezalakorik ezingo da ahantzi (1316).

XVI. mendea iristean ere, garaiko teologo handiak Salamanka eta Alkalan latinez ari dira ia denak eta ia beti: eliz zientzia (eta besteak ere) artean latinez. Aldakuntza ez zen teologoen Eskolatik (Eskolastikatik) etorri, elizgizon ongi eskolatu eta batzuetan izatez teologo ere baziren baina kristau herri jantziari edo ez hain eskolatuari heziketa hobea eskaini nahi zietenengandik baizik.

Lantegi horretarako prest agertu zirenak ez ziren gutxi izan, eta bai kalitate onekoak. Jada 1500-1530.etan eliz liburu herritarren produkzioan abiada bizkorragoa sumatzen da (52), eta Urrezko Mendea bere indar betean loratuz doalarik, izen sonatuak agertuko dira: F. Osuna-koa (†1542), B. Laredo-koa (†1540), A. Guevara-koa (†1545), Pedro Alkantara-koa, (†1562), Diego Lizarrako-koa (†1578), bostak frantziskotarrak; Luis León-koa (†1591) eta P. Malón Etxaide-koa (53) (Kaskante, c.1530-Barcelona, 1589), biak agustindarrak; Juan Avila-koa apaiz diozesitarra (†1569); Ignazio Loiolakoa (†1556) eta geroago A. Rodríguez (†1616), josulagunak; Santa Teresa Avila-koa (†1582) eta Donibane Gurutzekoa (†1591), karmeldarrak; Luis Granadakoa (1504-1588) domingotarra, etab. (54).

Eskoletako Teologia egin gabe, eliz goi-literatura eskaini nahi izan zuten idazleok, Ikasketa Biblikoetatik, Eliz Gurasoengandik, Teologiatik kristautentzat aberasgarri izan zitezkeenak jaso eta modu atsegin eta ulergarrian eskueran jarri. Asmo honek, ordea, indarrean zeuden aurreiritziekin egin zuen topo. Erromantzearekiko uste zaharrek, partez Humanismoak ere bai (55), eta Kontrarreforma mesfidatiak balazta jarri zieten honelako ekimenei.

Orduko giroaren lekuko izan daitezke, *Los Nombres de Cristo* goi-dibulgazioko liburua gaztelaniaz idatzi zuenean, Frai Luis León-goak desarrazoia

(51) Aski adierazgarria da zer ematen digun GARCIA VILLOSLADA-k gidatutako *Historia de la Iglesia en España* argitalpenak, Erdi Aroaz dituen liburukietan: Kultura eta pentsamendu erlijiosoan katalanak ditugu agertzen direnak (II/2º, 180 eta hurr.), jaiertasun eskolatuan antzertia eta olerkia agertzen dira (II/2º, 291 eta hurr.) eta herri xumearen heziketa erlijioso urrikarria latina ez baztertuaren eta baliabide erromantzerik ezaren ondorioa ere bazen Gaztelan (291-292). Portugali dagokionez, ohar labur bat zerean ikus daiteke: SARAIVA, A. J.; LOPES, O. (198513): *História da literatura portuguesa*. Porto: Porto Editora. 151-156.

(52) García Villoslada 1980: III/1º, 363-371 (Gz. Novalín).

(53) Aurkezpen laburra: García Villoslada: III/2º, 486-488.

(54) García Villoslada 1980: III/2º, 327-361 (M. Andrés Martín: «Espiritualidad española en los siglos XV y XVI. Movimientos y disputas»), III/2º, 443-552 (B. Marcos: «Literatura religiosa en el Siglo de Oro español»).

(55) HINOJO, G. (1997): «Llatí versus vulgar: antecedents i conseqüències d'una polèmica», in: FELIU, F.; IGLÉSÍAS, N. (ed.) (1997): *Llengua i religió a l'Europa moderna*. Barcelona: Quaderns Crema.

haizatzeko eman behar izan zituen argibide zurigarriak (1585). Pasarteak, luzea bada ere, azaltzen duen arrazoibidearengatik merezi du hona osorik ekartzea (56):

Y esto mismo, de que tratamos [Kristoren izenei buruzko gai teologikoa, alegia], no se escribiera como debía por solo escribirse en latín, si se escribiera vilmente: que las palabras no son graves por ser latinas, sino por ser dichas como a la gravedad le conviene, o sean españolas o sean francesas. Que si, porque a nuestra lengua la llamamos vulgar, se imaginan que no podemos escribir en ella sino vulgar y bajamente, es grandísimo error; que Platón escribió no vulgarmente ni cosas vulgares en su lengua vulgar; y no menores ni menos levantadamente las escribió Cicerón en la lengua que era vulgar en su tiempo; y por decir lo que es más vecino a mi hecho, los santos Basilio y Crisóstomo y Gregorio Nacianceno y Cirilo, con toda la antigüedad de los griegos, en su lengua materna griega, que, cuando ellos vivían, la mamaban con la leche los niños y la hablaban en la plaza las vendedoras, escribieron los misterios más divinos de nuestra fe, y no dudaron en poner en su lengua lo que sabían que no había de ser entendido por muchos de los que entendían la lengua.

Que es otra razón en que estriban los que nos contradicen, diciendo que no son para todos los que saben romance estas cosas que yo escribo en romance. Como si todos los que saben latín, cuando [=aunque] yo las escribiera en latín, se pudieran hacer capaces de ellas, o como si todo lo que se escribe en castellano fuese entendido de todos los que saben castellano y lo leen. Porque cierto es que en nuestra lengua, aunque poco cultivada de nuestra culpa, hay todavía cosas, bien o mal escritas, que pertenecen al conocimiento de diversas artes, que los que no tienen noticia de ellas, aunque las lean en romance, no las entienden.

Mas a los que dicen que no leen aquestos mis libros por estar en romance, y que en latín los leyeran, se les responde que les debe poco su lengua, pues por ella aborrecen lo que si estuviera en otra tuvieran por bueno. Y no sé yo de dónde les nace el estar con ella tan mal, que ni ello lo merece, ni ellos saben tanto de la latina que no sepan más de la suya, por poco que de ella sepan, como de hecho saben de ella poquísimo muchos.

Horrelako argudioak erabili behar izan zituen Frai Luis Irakasleak eliz prosa teologiko baten alde (57), Alfontso X.ak prosa profaua sortu eta hiru mende geroago ere. Oztopo horiei gaina hartuz, mende batean literatura eta pedagogia erlijioso aberatsa burutu zuen literatura gaztelauak, parte on batez

(56) GARCÍA, F. (ed.) (1944): *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid: bac. 673-674. Frai Luis-ek liburuaren bigarren argitaraldiari (1585) gehitutako 3. parteko «Eskaintza»-n ageri da jasotzen dugun testua.

(57) Eta ez zen bakarria izan Urrezko Mende hartan erdal idazle handien artean: beste hainbeste egin zuten hain zuzen Malón de Chaide nafarrak (Cascante, c. 1530-Barcelona, 1589) eta A. Orozko santu egin berriak (2002). Biak agustindarrak. Ik. B. Marcos-en oharra in García Villoslada 1980: 486. Etxaide-ren testua Azurmendi-k jasota du: «Habiendo yo comenzado esta niñería en nuestra lengua vulgar –gaztelaniaz, alegia– he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante, como si el hacerlo fuera sacrilegio...» (Intxausti 1985: I, 363).

aurreko hutsuneak ongi bete eta ondoko mendeei eredu herritar (*vulgar*) landua proposatuz.

Pentsamolde zaharrak gorabehera, honelako aitzindarien ahaleginez abia zitezkeen gainerako herri-hizkuntzak ere eliz prosaren bidetik. Baita euskara ere.

5. ELIZA ETA EUSKARA ARO MODERNO-GARAIKIDEETAN

Euskararen eliz erabilpenaren eta literaturaren historia batez ere Aro Moderno-Garaikideetan ezagutzen dugu. Ondoko orrialdeetan biei buruz esango dugu zerbait, alde batetik kronologia orokor bat proposatuz, eta bestetik, Iparraldeko lagin jakin bat miatuz (XVV-XVIII. mendeei dagokiena).

Baina, aurrera baino lehen, komeni da historia honetako oinarritzko datu batzuk hona biltzea, berauek baitira Elizako euskal historia bere funtsean baldintzatu dutenak.

1. Euskal Herriko eta hemengo Diozesietako erdaldun(dutako) lurraldeen pisua (geografia soziolinguistikoa: Euskal Herriko erdal herria).
2. Erromantzeen presentzia sozial eta ofizialak dakartzan mugak (euskararen ez-ofizialtasuna edo ofizialtasun eskasa).
3. Kanpotiko hizkuntz ezarpen ofizialak, legez nahiz praxiaz: herri-administrazio idatzi erdalduna, erret ordezkari erdaldunak, etab.
4. Euskal Herriko bertako kultur egitura modernoek eskasia, eta kultur profesionalen euskararekiko urruntasuna: Unibertsitateak, eskolak, moldiztegiak...
5. Euskal goi-ikasleen erbesteratzea (Alkala, Salamanka, Paris, Tolosa...), eta, ondorioz, gure Irakasle titulatuak maisugo galdua (atzerriko Unibertsitateetan: Paris, Bologna edo Coimbra-n, adibidez; nazioarteko Ordena Erlijosietan).
6. Klase euskaldun sozialetan sumatzen diren erdal joerak, eta garaiko jende eskolatuen kultur ohitura erdaltzaleak edo «euskaltzale» teorioak.
7. Euskara eskolaraturik eta euskal mintzatzaile alfabetaturik eza: hizkuntzaren eta euskaldungoaren tradizio eskolatu eskasa.
8. Elizan, derrigorrezko latinaren erabilerak jartzen dituen mugak: hau da, Elizak orokorrean duena eta, gurean, hierarkiaren erdalduntasun kronikoak areagotutakoa.

9. Diozesi eta Ordena erlijiosoen inkulturazio-kontzientzia ahula: egitarau orokorrik gabea eta jarraitasunik gabea.
10. Herrietako elizgizonen eskola-prestakuntza apala: Seminarioen eraketa XVIII.a arte atzeratuz joango da, gehienbat arrazoi ekonomiko-engatik.
11. Elizaren kultur ekonomia eskasa, betiere Diozesi aski pobreen bizkar zihoana (argitalpenak beti ziren garestiak) (58).

Oro har esan daiteke, Elizaren hizkuntz jokabidea ezin dela garaian garaiko euskal gizartearenetik guztiz aparte begiratu: gizarteko klase sozialek –elizgizonek gidatuta ere bai, noski– nahiago izan zuten eliz eraikin ederrak jaso, eliz argitalpen pobre, praktikoa edo ederrak egin baino. Bestelakorik ere proposatu izan zen, noski, testamentuetan, ondarea eskolaren bat sortzeko utziz, baina horrelakoetan batez ere ikasleengan premiazko eta nahitaezko erdal gaitasunak sortzeko izan ohi zen, ez euskalgintzari lagutzeko.

Dena ere euskaldungoarentzat zama astuna, gaztelania indar betean zeto-renean: hemen eta euskaldunen atzerriko zereginetan, Inperioan alegia.

5.1. Eliz euskararen kronologia (1500-2000)

Euskaldungoaren eta eliz Erakundearen arteko hizkuntz harremana hark eta honek, biek, epekatu eta ezaugarritatu dute. Hortaz, bien historiak eduki behar dira gogoan, elkarrengan eten gabeko eragina izan dutelako. Hori gogoan hartuz, ondoko kronologia hau proposatuko nuke:

1. Lehen urratsak (1500-1596).
2. Eliz arauak, eta 1. idazketa-loraldia (1596-1728).
3. Hegoaldeko 1. eliz ekarpen idatzia (1729-1875).
4. Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937).
5. Gerraondotik Kontzilio-ondora (1937-2000).

Egituraketa kronologiko honek ahal den neurrian esparru-sozial ezberdinak hartu nahi ditu aintzakotzat (sozial orokorra, elizakoa, politikoa, etab.), eta kulturaren alde ezberdinak ere bai (literatura, hizkuntz politika, eliz mugimendu kulturala, euskararen historia, etab.).

(58) Tellechea Idigoras-ek azpimarratu du Iruñea, Kalahorra eta Baionako Diozesien ekonomia apalarena. Sáinz Ripa-renean begira daiteke inguruko Diozesien artean Kalahorrakoak zuen balioespen ekonomikoa.

5.1.1. *Lehen urratsak (1500-1596)*

XVI. mendean gaude, Ernazimenduan, Amerika aurkitu berria duen gizarte batean, humanistekin elkarrizketan (Erasmus bera hurbil dugula), berehala Erreforma Protestantea ezagutuko duen Europan eta Kontrarreformari ekingo dion Eliza Katolikoan, bi Monarkia lehiakideren artean (eta zerbitzuan); artea eta kultura modernoa ez dira arrotzak Euskal Herrian, eta zenbait euskal herritar hortik zehar dabil arte-lanak ontzen; era berean, Elizako hierarkian bezala armadan, Koroaren Administrazioan idazkari eta eskribau gisa, ekonomia bizkortzen arrantzale, garraiolari, merkatari, teknikari eta konkistatzaile bezala... Mundua zabala da garaiko euskaldunentzat.

Nabarmenezkoa da euskarazko predikuari begira Ignazio Loiolakoaren eta Luku Gotzainaren arteko gutuneriak erakusten duen ardura, eta behingoz hartu ziren erabakiak. Aukera horretan, behintzat, eliz goi-gidari jakitunek gogoan dute Euskal Herrian euskaraz jardun beharra. Erreforma Katolikoaren emaitza izan ziren, prediku-lan berriak (1551-1553) eta lehenengo katixima (1561).

Testuinguru horretan ari ziren, bada, urak mugitzen; baina hortik harago noraino jo zitekeen?

Esan daiteke hiru aldiz behintzat heldu zitzaiola euskarazko idazketa-lanari, Elizatik nahiz kanpotik: a) Etxeparek lehenengo, bere amodiozko bertsoak eta olerki erlijiosoak eskainiz (Erdi Arotik Ernazimendurakoan zubi eginenez), b) Leizarragak bigarren, Biblia itzuliz (Eliza kalbindarraren proiektuaren altzoan), c) eta hirugarrenez, eliz Erankundeak berak, Pastoraltzan lehen urrats xumeak ematean.

Hiru ahaleginok ez zuten, ordea, berehalako segidarik izan, eta ez dirudi Lazarraga kaleratu gabearen aurkikunde berri isolatuak uste hau bere osoan aldaraziko digunik. Elizen mundutik so eginik, Leizarragarena izan zen lanik helduena, osoena, baina Gerrate Erlijioso eta Kontrarreforma katolikoko izozteak eta haizeek eraman zituzten zuhaitz gaztearen fruituak.

Eliz mundu idatziaren euskalduntzea hutsaren hurrengoa izan zen XVI. mendean: dotrinaren bat edo beste. Hala ere, euskal predikuan emaitza hobeak izan genituen, edo behintzat ardura arretatsuagoa jarri zen eremu horretan, eta haxe da segur aski mende hartako lorpenik onena. Ikusiko dugu zerbait.

5.1.2. *Eliz arauak, eta I. idazketa-loraldia (1596-1728)*

Kontrarreformen eta Barroko katolikoan gaude. Trentoko Kontziliotik badi dira hogeita hamar urte pasatuak (1562-1596), bildu da hainbat Sinodo Kalahorran bezala Iruñean, baina neurri handi batean hastear dago, oraindik, euskal Elizaren berriraketa eta zinezko inkulturazio linguistikoa.

1596ko data sinbolo erraz bat da: Hegoaldean urte horretakoa dugu Be-tolatzairen dotrina (*Doctrina Christiana en Romance y Bascuence*, Bilbo), eta Iparraldera urte berean heldu zen Pedro Agerre, ondoko literatur loraldirako gizon ardatza.

Bestalde, 1728a dugu Larramendik bere «euskal apostolutza» hasi zuen urtea (*De la antigüedad y universalidad del bascuence*, Salamanka): geroago ikusiko denez, Eskola berri baten hasiera, hain zuzen hurrengo urtean agertu baitzen, gainera, euskal gramatika (*El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*, Salamanka).

Bi data horien artean zer? Lehen begiratu batean esateko, ezeren gaine-tik zinezko eliz prosaren sorrera eta lehen goraldia Iparraldean, Hegoaldea kul-tur garapen horretatik urrun zegoen bitartean. Iparraldeko goraldi horretan bi epealdi ditugula esango genuke: XVII.eko lehen erdia (Sara-Donibane ingu-ruetan), eta ondoren, Iraultza arteko segida sostengatua.

Idazleek ez ezik, eliz laguntza ofizialek eragin zuzena izan zuten pro-dukzio horretan, eta euskara idatziaren historian eliz jendeari zor zaion ekar-penik ederrenetakoa egin zen orduan. Oro har, eliz Pastoraltzaren zerbitzuko argitalpenak izan ziren, eta ahalegin horretan euskarazko idazketarako ildo ere-dugarria iradoki eta landuta geratu zen.

Bi molde ezberdinetan hasiko dira lanak Hegoaldean eta Iparraldean. He-goaldeen batez ere lehen Katekesiari dagozkion erabakiak eta argitalpen gutxi batzuk ezagutzen ditugu, ofizialki Elizbarrutiek bultzatuak (Kalahorrako Si-nodalak, 1621). Iruñeko Diozesian Nafarroa eta Gipuzkoako euskal elebakar-tasun orokorra aintzakotzat hartuz jokatu nahi izan zen (horretaz Gotzain-oha-rrak errepikatuz doaz).

Iparraldean, oster, haurrentzako Katekesi zeregin hori ahanzi gabe, hel-duei eta eremu zabalagoei begira lan egin zen, argitalpenen tamainak eraku-tsiko digunaren arabera. Zalantzarik gabe, Hierarkiaren sostengua erabakiga-rria gertatu zen alor horretan. Diozesitarrekin batera, idazle protagonisten artean Ordena erlijiosoen ere aurkitu zuten lekuri.

5.1.3. Hegoaldeko 1. eliz ekarpen idatzia (1729-1875)

Josulagun baten inguruan dator egun-argitara aro berri hau, Manuel La-rramendik (1690-1766) sustaturik, alegia. Agian, inoiz euskararen munduan ezagutu den gidaritzarik nabariena da Larramendirena, bere bizialdian eta on-doko mende betean. Hau da garai honen ezaugarrietako bat.

Mugatzat eman ditugun bi daten artean, mugarri jakin bat jar daiteke, jo-sulagunak Euskal Herritik eta Espainiatik iraitziak izan ziren urtean (1767). Horren aurreko hogeita hamar urteetan, josulagun gutxi batzuek bideratu zu-

ten Hegoalderako idazketa-eredu berria, Iparraldekoa ezagutzen zuena, baina beregainki jokatuz definitua.

Lagundia erbestera zutenetik, Hegoaldeko elizgizonek piztu berria zen lastergia eskuetan hartu, eta gogoz eta lanez eutsi zioten hasitako bideari. Eusko Pizkunderaino luzatu zen hori, luma berriak lanera erakarrit eta idazlanak metatuz. Nahiko maiz, lanok, ordea, ez ziren kaleratu ahal izan idatzi eta berehala, eta batzutan idazleak hil ostean, urteak pasatuta, eman ziren argitara. XIX. mendeko liburugintza, partez bederen, XVIII.eko uzta ere bada.

Azken Gerrate Karlistak eta Hiru Probintzietako Erakunde-krisiak ezarri zuten, euskarazko idatz-produkzioan ere (1875-1876) aro honen azken muga.

Lehenengo ekinaldi hartan josulagunek berek burutu zituzten lanak: Larremendik, Kardaberazek, Mendiburuk. Ondoren, apaiz eta erlijiosoen lagunartea zabalduz joan zen, izan ere garaiko beste ezaugarria hauxe baita Hegoaldean: diozesitarren eta fraideen aldi bereko produkzioa. Izenak errenkan datoz: Mogeldarrak, Añibarro, Gerriko, Astarloatarak, Frai Bartolome, Lizarraga, Zabala, Uriarte, Lardizabal...

Esan beharra dago, bestalde, eliz gaiez idazteaz gain euskararen inguru-lanak sortzen direla garai honetan: josulagunek euskararen izenona, *corpus*-aren ezagumendua (hiztegi eta gramatika) eta eliztarren artean ere hizkuntzarekiko kontzientzia eta estimua landu zituzten. Bere urak Eusko Pizkunderaino zabalduko zituen olatua izan zen hau, batzuetan euskararen *status*-a ere hobe-beharrekoa zela iradokiz.

Hegoaldean lehenengo aldiz mende askotan, kristau euskaldunak beren fedeaz zer irakurri izaten hasi ziren hamarkada haietan, eta herrietako apaizek liburu ongi hornituak eskuratu ahal izan zituzten beren predikua aberasteko.

5.1.4. *Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937)*

«Eusko Pizkundera» deitu izan duguna, batez ere gertabide sozial orokorra da, ez Elizara eta ez literaturara bakarrik bildua.

Iparraldean bertatik bertara eta lehenagotik ezagutzen zituzten Iraultza politikoaren ondorioak (han oso bizirik ageri zirenak) Hegoaldera ere iristen dira, azkenik. Bizpahiru gerra ere galdu dira, Foruak defendatzen; Industri Iraultza eta inmigrazioa iritsi dira Euskal Hegoaldera, eta abertzaletasunak hartu du bere bidea eta indartuz doa. Hori baino zerbait lehentxeagoa (1862), Hiru Probintziek badute, gainera, beren Diozesia (Gasteiz), alboetako zenbait eskualde oraindik hortik kanpo izan arren.

Iparraldea eta Hegoaldea bi inguru politiko ezberdinei erantzun beharrean aurkitzen dira: Hexagonoan, III. Errepublikako eztabaida politiko-erlijiosoari,

eta Penintsulan Cánovas-en Izanberritze alfonsotarrari. Bietan ere, elizgizonek ez dute beren ekimena moteldu nahi, eta euskaltzaletasun abertzaleak eztenkatuta ere bai, Elizako euskarazko zerbitzuen indarberritzeari ekiten diote.

Gasteizko Sinodoan bezala (1884) Baionako Diozesiko une ezberdinetan (1910, 1921), euskararen gutxieneko eliz erabilpena behinik behin ofizialki segurtatu zen, predikuan eta katekesian, baina, zorionez, praktikan Elizako erabilera idatziaren arazoa ahanzi gabe.

Idazle eliztarrak agertu eta estimatu ez ezik, eliz elkarte euskaltzaleak ere sortu ziren Diozesietan, ofizialak edo ez hain ofizialak: Jaungoiko-Zale, adibidez, Bizkaian. Elizgizonen euskal gogoia bizkor ari da, eta eliz barneko ekimenekin batera (Kristau Ikasbideak berritzea, Apaizgaitegietako euskal eskolak, argitalpen pastoralak, etab.), eliztarrek garaiko euskal kulturagintza orokorrean ardura eta balio handiko lanak burutuko dituzte batzuetan: Azkue edo Tx. Agirrek Euskaltzaindian (59), euskararen sustapen sozialean Aitzol-ek, bertsoarritza birdefinitzen (M. Lekuona), etab.

Elkarren lana osatuz eta aurrekoei segida emanez, euskarazko eliz kazeritza abian jarri zen Baiona, Donostia, Bilbo eta Iruñean. Klero diozesitarren ekarpena handia da, eta inoiz edo beste laikoekin elkartuta jardungo dute.

Ordena Erljiosoak ere saiatu ziren XX.eko lehen laurdenean euskal kazeritarren eremu hori abiarazten, aldi berean beren eliz elkarteetako laguntzako eliz liburuak idatziz. Azpimarratzekoa da 1936ko gerra-aurreko batzuen ekarpena (josulagun, kaputxino edo karmeldarrena, adibidez).

Oro har esan daiteke aro honetako Hegoaldean hizkuntzarekiko ardura pastorala ez ezik kulturala ere indartu egiten dela elizgizonen artean, eta Elizako zenbait sektore kezkatik adi-adi begiratzen diola inguruan garatzen ari den euskalgintzari. Iparraldeko apaizeriak bere tradizioari segida duina ematen dio, eta lehenengo aldiz du aukera Hegoaldeko indar euskaltzaleekin elkartzeko (Hendaia, Hondarribia: 1901-1902; Euskaltzaindia, 1919).

5.1.5. *Gerraondotik Kontzilio-ondora (1937-2000)*

Bi epealdi nabari eman behar dira hirurogei urte horietan: gerratik Kontzilia doana, eta Vatikanoko II.etik mendearen bukaera artekoa. Lehen tarte hartan, Hegoaldean Espainiako politikak ezartzen ditu baldintzak; bigarrenean, ostera, batez ere Eliza barruko bilakaerak agintzen du Euskal Herriko Elizan ere, eta beronen euskaltasunean. Iparraldean 1939-1945.etakoa gerratik Kontzi-

(59) Erljiosoen Euskaltzaindiko lanaz: ARANA MARTIJA, J. A. (2004): «Erljiosoak Euskaltzaindiko jardura eta bizitzan», in: Intxausti 2004: I, 317-320.

liorainokoa batasun bat da, eta ondokoan, Hegoaldeko arazo eta irtenbide berak ditu Iparraldeak ere.

Penintsulan, gerrako etena (1936-1937) gogorra gertatu zen, oro har, euskal kulturarako, eta baita Elizako euskaltzale ekintzaleentzat ere, Diozesietan bezala Ordena Erlijiosoetan: ez zen falta izan hildako eta afusilaturik, ezta erbesteraturik ere. Kanpora joanak sakabanatuta, eta barruan geratutakoak, lokarri motzez harturik.

Lehenengo hamar-hogei urteetan ez zen samurra gertatu gerra-aurrean hasitako bideari berriro ekiten: Seminario eta eliz Ikastegietatik erabat desagertu zen euskara, argitalpenak itxi egin ziren, euskal idazle eliztarrek ez zuten izan idazlanak argitaratzerik, etab.

Predikua bera ere erabat gartzelaniaz ezarri nahi izan zuen Gobernuak (1938) (60), baina herri handiagoetako lehen estualdien ondoren, partez bederen birbideratu ahal izan zen arazoa Gasteizko Diozesian.

1920etan sortutako dotrina normalizatuei bidea moztu egin zitzaizen berehalako gerra-ostean, ortografia eta testu zaharrak ezarritz. Predikuan bezala katekesian, euskararekiko gobernu-giro ofizial zitalak bere higatze-lana egin zuen, noski; baina herrietako –batez ere txikienetako– euskarazko egoera zaindu ahal izan zen. Herri-misioen goraldikoan, 1955-1965.etan, euskarak hiri eta herri handienetan galdu bazuen ere, txikiagoetan misiolari herritarrek euskaraz lan egin ahal izan zuten.

1950etik aurrera (frantziskotar eta karmeldarrek egin zuten lehen ahalegin emankorra), aldizkariak eta zenbait liburu argitara eman ahal izan ziren, eliz elkarten zerbitzurako; urte batzuk geroago datoz josulagunak eta kaputxinoak.

Kontziliaora heldu aurretik, Elizako zenbait indar euskaltzalek lortu du eliz euskarari gutxi-asko bere betiko leku mintzatua ematea, baina idazki ofiziale-tan apenas duen lekurik euskarak, eta gerra-aurreko eliz garapen idatziari (eliz goi-literaturari) ezarri zaizkion trabak ezin gaiturik dabil eliz jendea.

Hala ere, apaizgaitegietako belaunaldi gaztea prest ageri da (1956...) bere ahotsa jaso eta eliz euskalgintza bultzatzeko, filosofian, teologian eta zernahi moldetako eliz zientzietan.

Vatikano II.a gertatu zen XX. mendean euskarak Elizako bizitzan presente izateko muntarik handieneko aukera: zinezko bihurtzea izan zen bera. Eta hori bi arrazoiengatik, gutxienez: proposamen teologiko berria zelako (ireki eta aldakorragoa), eta hizkuntzei, latina albora uzteko erraztasunarekin,

(60) INTXAUSTI, J. (2000): «Euskararen erabilpen-debeku eta arauak lehen Gobernu frankisten eliz politikan (1937-1940)», in: Ormaetxea et al. (2000): *Txillardegi lagun-giroan*. Bilbo: UEU. (193-230. or.).

Liturgia osora eta eliz zeregin guztietara iristeko legezko abagunea eman zielako.

Handik honako historia da Euskaltzaindiko biltzen garen jardunaldiotan aztertu nahi izan den hizkuntzaren eliz iragana (itzulpenak, azalpen ofizialak, urratsez urrats egin den euskalduntzea, argitalpenak, etab.).

Ondoren, aipatu ditugun aldi horietako bi atali dagozkienak jasoko ditugu hemen: «Lehen urratsak», *Eliz literaturaren aurrekariak* aurkeztean, eta «Eliz arauak, eta 1. eliz ekarpen idatzia», *Eliz literaturako lagin bat: Iparralde-a-z* jardutean.

Lan honetan ez ditut aurkeztuko Elizaren euskalduntze erlatiboan protagonista izan diren pertsonaia (61) eta taldeak (62) (nahiz eta zertxobait esango dudan, azalpenak eskatzen didan heinean). Hemen batez ere emaitza behinenak gogoratuko ditugu: lege eta arauak, ideiak, portaera linguistikoak, argitalpenak, etab. Hautatu dugun gaiari jarraikiz, erreforma protestanteaz ez da esango deus orrialdeotan, nahitaez aipatzekoa izan arren (63).

5.2. Eliz literaturaren aurrekariak (c. 1530...)

Euskal literaturaren historia bitan banatuta ageri da, eliz euskararen iragana bezalatsu: Hegoaldea / Iparraldea. Bidasoaz gora, 1545ean ustekabeko lehenengo euskal liburua agertu zitzaigun, bat-batean; bazirudien aurrekaririk gabe zetorrela, ingururik gabe.

Baina, zerbait lehenago eta ondoren, badakigu Hegoaldeko kristau kezkatuen artean eliz erreformazaleek euskara zegokion tokian jarriz lan egin nahi zutela behintzat, eta lehentxeago edo geroago euskara mintzatuari ez ezik idatzitari ere bide eman beharko ziotela. Hona horren guztiaren zantzu batzuk.

5.2.1. Trento bukatu aurrekoak (a. 1563)

Han-hemengo gertakari solteek (eta batzuetan elkarrekin lotuek) euskararekiko jarrera eta gogo berriak pizten ari zirela emango ligukete aditzera (c. 1530-1563).

(61) Idazle eta protagonista pertsonalak Villasante-ren lanean bilduta daude oro har: VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Senda.

(62) Elizako taldeez ere ari den lan honek lagun dezake: INTXAUSTI, J. (1998): «Taldea euskaltzaleen garapen historikoaz (XVI-XX. mendeak)», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (1998): *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak. 1993ko Uztaila*. Bilbo: ehu. 17-56.

(63) INTXAUSTI, J. (1995): «Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571), Erreforma-Kontrarreformaren ilun-argitan», in: RIEV. XL, 1995, 119-160.

Ernazimenduak hainbat hamarkadatan bere ibilaldia bete du, eta ez da erabat arrotza gurean. Hastapenean, Koroa irekita ageri zaigu Humanismora, eta Erasmodik, adibidez, buru eta bihotz asko irabazi ditu Penintsulan (1534a arte, eta geroago ere); bestalde, Trento aurreko Karlos V.aren erreforma-zaletasunak lagunduta badago gogorik Eliza berritzeko. Urrunago (urrunago, diot, zeren Joana Albretekoaren erreforma-asmoak jaiotzeke baitaude), Erreforma Protestanteak berak ere ez zuen, artean, bere azken hitza esan.

Euskal Herrian gertaera esanahitsuak ditugu, gainera: Iruñeko kalonjeek Gotzain euskalduna eskatzen diote Karlos V.ari (1539), Jesusen Lagundia sortu da (1539) eta laster dei egingo zaio Euskal Herritik (1551), Oñatin Unibertsitatea eraikitzen du Mercado Zuazola-k (1540), Etxepare bere liburu idatzi eta argitaratzera doa (Bordele, 1545), euskal jatorriko Gotzain bat dator Kalahorrara (1545), San Ignazio harreman zuzenean dago Kalahorrako Gotzain honekin (1545-1553), Enperadoreak Joan Zumarragokoa Gotzain (1533) eta Artzapezpiku (1547) aukeratu du, eta hiltzean (1549) Arantzazu eta Durangora bidaliko ditu honek bere liburuak (Erasmus barne); Trento-koari bide egiteko, Sinodoak ospatuko dira (horietako bi Gasteizen: 1546, 1553).

Izena eman gabe aipatu dudana Kalahorrako Gotzain horrek garrantzia du hemen: *Joan Bernal Díaz Luku* da bera (Juan Bernal Díaz de Luco, 1495-1556), orduan eta denbora luzez euskal pastoraltzaren aldeko sustatzaile finena. Eta hemengo bere Gotzainaldiko epe laburrean bizkorki mugitu zena.

Sevillan jaioa zen bera, elizgizon baten (aita subdiakonua zuen) eta Luku herriko Maria Lekeitio-koren haurra (1495). Ez dakigu euskararik zekien ala ez, baina segur aski ez zitzaion hizkuntza hau arrotza gertatzen. Kalahorrara etorri eta berehala Gasteizen egin zuen egonaldi eta Sinodo bat, Kalahorran bertan egiteko partez. Bizkaira ere egin zuen Bisitaldi sonatu bat, arazo zaharrak bideratzeko. Luku intelektual eta kanonista sonatua izan zen, eta Indietako Kontseilu Gorenekoa, Karlos V.ak Trento-ko bere Gotzain-taldea osatzeko deitu zuena. Hainbat argitaraldi izan zuten beste lanen artean, Lukuren *Practica criminalis* zeritzanak (1543) 26 edizio ezagutu zituen XVI. mendean. Luku 1556an hil zen, eta maite zuen amaren sorterrian ehortzi zuten azkenik, Arabako Luku herrian (gaur egun ere hango elizako aldare aurrean ikus daiteke haren hilobia) (64).

Luku-ren biografia eta historia intelektuala hurbilenetik aztertu duen Tomás Marín-ek zera idatzi du (65):

(64) Biografia pertsonala eta eliztarra, idazlea eta kanonista, Trentoko gurasoa, zaletasun linguistikoak, Kalahorrako Gotzainaldia, San Ignazioarekiko harremanak eta pastoraltza euskaldun baten aldeko apustua ezagutzeko: INTXAUSTI, J. (1996): «Euskararen Eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556)», in: *Sancho el Sabio*. VII. 1997, 243-274. Orain, Gotzainaldiari buruz: Sáinz Ripa 1994-1997: III, 219-244.

(65) MARIN, T. (1952): «La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco (1495-1556)», in: *Hispania Sacra*. V, 1952, 267.

...además de obispo, Padre de Concilio y Consejero de Indias, fue jurista eminente teórico y práctico, versadísimo en teología y ciencias eclesiásticas (...), profesor de lenguas clásicas y cultivador de la historia, escritor fecundo, buen literato y sabio de vastísima erudición un poco al modo de aquellos humanistas coetáneos suyos que llegaban a disertar de omni re scibili.

Ignazio Loiolakoa eta Luku adiskideak izan ziren, bata Lagundiaren etorkizunaz eta bestea Euskal Herriko Pastoraltza hobete batez interesaturik zeudelako batik bat. Tarteko harremanetan eskutitz-multzoa sortu zen (1545-1552), eta Lagundiaren Erromako Artxiboetan gordeta geratu ziren geroztik gutun haiek. Erabilitako arazoetan lan pastoralarena dago tartean, euskarazkoa ere mintzagai dutela.

Une hartako gure eliz pertsonaia giltzarri hauen kezkek ezagutzea merezi du, 1550eko inguru haietan euskarari sortzen ari zitzaizkion aukera berrien albisterik izateko. Honela diote hautatu ditudan atal hauek (66):

Y como yo sé quán sancta y sana es la [doctrina] que enseñan todos los de la Compañía de V. m., ternia por gran felicidad, si V. m. encargase á alguno ó algunos della, que me ayudasen á doctrinar el Obispado. Y por esto, cuan afectuosamente puedo, le pido por merced, que haga tan gran limosna á aquella tierra, y á mí tan gran caridad y socorro spiritual, que me embie alguno de sus compañeros, que me ayude, speçialmente de los bascongados; pues V. m. sabe bien quánta nesçesidad tiene aquella tierra, donde se habla esta lengua, de buena doctrina [...]. Y pues V. m. en ley de charidad deue más á aquella tierra que á otra alguna, justo es que no falte en esto, espeçialmente en tiempo que el Prelado della la pide y desea. [1545koa da gutuna. Azp. nirea].

Yo creo bien que V. m. no tiene olvidadas las ánimas de su naturaleza [jatorri berekoak, alegia]; pues entre las otras de todo el mundo (de cuya saluación tiene mucho desseo) tienen estas particular razón para que V. m. se acuerde de ellas, mayormente estando tan ynformado, como está, de la gran necesidad que en aquella tierra ay de doctrina, y de la imposibilidad que ay para que allí se pueda plantar, sino por personas naturales de la mesma lengua, y de la falta de eclesiásticos vascongados [euskaldunak, alegia] que puedan y quieran aplicarse á predicar por aquella tierra. Y aunque yo tengo todo esto por cierto, por lo que en ello me va no puedo dexar de tornar á encomendar a V. m. que, por amor de nuestro Señor, no pierda el cuidado de hazerles bien [...], pues no ay en el mundo prouinçia á quien sea tan obligado; y es cosa justa que ganen aquellas ánimas en auer nuestro Señor criado en sus tiempos vn varón de tanta charidad y zelo, natural de la misma tierra. [1551koa da gutuna. Azp. nirea].

Muy gran merced recibiré que scriba V. m. al doctor Araoz [josulagunen hemengo Aita Probintzialari] y al duque [Frantzisko Borjakoari], para, quando fuere venido, que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que

(66) Monumenta historica SI / Epist. Mixt. I, 210-211; Epist. Mixt. V, 720; Epist. Mixt. V, 755-756.

tuuieren doctrina, vascongados, en predicar en su lengua las más vezes que pudieren, y repartiéndose por la tierra, pues sabe V. m. la necesidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello. [1552koa da gutuna. Azp. nirea].

Hortaz, argi dago Kalahorrako Gotzaina, Hegoaldearen parte on bat hartzen zuen Diozesiko Burua, euskara aintzakotzat hartuz ari zela pastoraltza egitarautzen: premiazkoa ikusten zuela predikua euskaraz ematea, kalitateko predikua, elizgizon prestatuak erakarriz (adibidez, Frantzisko Borja-koa Oñatin egongo zen 1551-1552.etan, eta Bergaran eman zuen bere lehenengo Meza).

Garaiko «euskaltzaletasunean» (betiere euskaltzaletasun pastorala, noski) Luku ez zen bakarrik aurkitu, eta Ignazio Loiolakoaren eta josulagunen lan-kidetza izan zuen herrietan misioak euskaraz emateko.

Ez ziren bakarrak. Euskal goi-hierarkiako zenbaitek sentiberatasun berria erakutsi zuen hamarkada haietan hizkuntzarekiko; Mallea-k gogorarazi zigun Zumarraga Artzapezpiku durangarraren zaletasun bera (67). Esan behar da, gainera, 1530.eko hamarkadaz gerostik behintzat harreman pertsonalak ere izan zituztela Lukuk eta Zumarragak (hemen, bide batez bada ere, ezingo da ahortzi Zumarraga-ri zor diogula Etxeparearen aurretik ezagutzen dugun testu zaharrik luzeena: 1537ko gutuna) (68).

Zumarragak Mexikon ere ikusi zuen bezala, zinezko kristauartea egiteko premiazkoa zen herritarren hizkuntzei Elizan eremu berriak ematea. Galduta dugu 1561eko S. Eltso-ren *Doctrina Christiana... en Castellano y Vazcuence* hura (Iruñea) (69), ondoko hamarkadetan ikusiko dugun ardura kateketikoaren aitzindaria; baina urte bertsuetan hasi eta XVII.ean barrena Arabako Lautadako pastoraltzan sumatzen dugun euskararen presentzia agiriztatua hor dago, hain zuzen bide batez lekuko horiek balio izan diote M. Portilla-ri eskualde horretako hizkuntzaren erro sozial irmoa baieztatzeko (1556-1557, 1565-1569, 1607, 1614) (70). Nahitaezkoa zen, nonbait, Trento-ondoko zeregin berrietan ere herritarrekin Araban euskara erabiltzea.

(67) MALLEA-OLAETXEA, J. (1992): «The private Basque World of Juan Zumarraga, first Bishop of Mexico» in: *Revista de Historia de América*. (IPGH, México). 1992, n. 114, 41-60. Gainera, ID. (1988): Juan Zumarraga. *Bishop of México and the Basques: The Ethnic Connection*. Reno: Basques Studies Program. [Argitaragabea]. Ik., azkenik, *Euskera*. XXXIV, 1989-1, 311-319.

(68) OTTE, E. (1979): «Juan de Zumarraga vasco», in: *Les cultures ibériques en devenir: essais publiés en Hommage à la mémoire de Marcel Bataillon (1895-1977)*. Paris: Fondation Singer-Polignac. 489-496.. Ik. *Euskera*. XXVI, 1980, 4-14.

(69) VINSON, J. (1891): *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Orain: Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína, 1983. 5. or.

(70) PORTILLA, M. (1979): «Datos y noticias sobre el vascuence en Alava (siglos XVI y XVII)», in: *Norte Express. Extra. Fiestas de la Virgen Blanca*. 1979: 56/50 [sic].

5.2.2. *Kontzilioaren arrastoan (Hegoaldea: c.1563-1728)*

Gatazka erlijioso eta politikoei aurre egin beharrean aurkitu zen Euskal Herria XVI. mendeko bigarren erdialdian: gerra erlijiosoak Iparraldean, Monarkia espainolaren politika kontrarreformista Hegoaldean. Gerra haiek eka-rritako hondamendiaren golkoan itoko da euskal Eliza kalbindarraren proiektua: Leizarraga eta bere lankideek lana burututa, argitara emanda utzi zuten (1571), baina hedatzeko tresna politiko ofizialik gabe (1572: San Bartolome Gaua).

Trentoko Kontzilioa bukatu da (1563), eta erreformarako arauak eman dira. Hemen, Euskal Hegoaldean, Erret Zaingoak (azken buruan, Erregek berak, «Estatu-arazotzat» jo ditzakegunetan behintzat) eta Gotzainek gidatu beharko dute berori, Aita Santua urrun baitago eta Felipe Erregea biziki interesatua (1556-1598).

Hasteko, Diozesien barruti geografikoak aldatuko dira, Iruñea eta Baiona arteko mugak birmoldatuz (arriku protestanteari aurre egin nahiez dela esaten da) (71), Obserbantzia deituriko adar erreformatuen bidez Ordena Erlijiosoak Koroaren politikari hertsiaigo lotuko dira (72) eta berorien Probintziak Gaztela aldera eraman (Nafarroa izango da galtzaile nabarmena) (73). Guztientzako abia-unea urte berean jarri zen: 1567.

Ondoren, Kontrarreforma itogarria nagusituko da. Ez da erraza jakiten zenbateraino baldintzatu zuen horrek euskararen eliz erabilera orokorra, eta batez ere espero zitezkeen garapen berriak.

Garbi dago euskarazko Biblia katolikoaren prestakuntza ez zela egon orduko lehentasunen artean; era berean, alor kateketikoan Pio V.aren *Catechismus Romanus* mardula (1566) ez zuen inork euskaratu... Hala ere, bazen munduan euskaraz ere bazekien teologo, moralista eta legegizonik; hori bai, dena esan behar da, gehienak erbestean zebiltzanak eta, lan, latinez edo gaztelaniaz lan egiten zuten. XVI. hartan euskarazko gure uzta Pio V.aren hura askoz ere laburragoa izango zen: Betolatzaren *Doctrina Christiana en Romanze y Basquenze* (Bilbo, 1596) (74).

(71) Goñi Galarraga 2004: 85-92.

(72) Azalpen orokorra: GARCIA ORO, J. (2004): «Conventualismo y Observancia. El proceso de las Reformas religiosas en el País Vasco y en Navarra, durante el Renacimiento», eta frantziskotar komentutarren kasua: FERNANDEZ-GALLARDO, G. (2004): «La supresión de los franciscanos conventuales en Navarra (1566-1567)», bi idazlanak: Intxausti 2004: 555-567, 598-808.

(73) García Oro 2004: 561-563. Frantziskotarrei buruzKO xehetasunak: URIBE, A. (1996): *Provincia franciscana de Cantabria. II. Su constitución y desarrollo*. Arantzazu: efa. 75-88.

(74) Bi/hiru hizkuntzen artean nolako aldea izan genuen ikusteko: AZURMENDI, J. (1985): «Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herrian», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (1985): *Euskal Herria*. Arantzazu: Jakin/Caja Laboral. I, 357-386; berezikiago: 362-369.

Hain zuzen, Kristau Ikasbidearen hau izango da euskal Sinodoek berezi-kiago zaindu nahi izango duten eremua, baina, horra pasatu aurretik, beste puntu jakingarri bati eman behar diogu begiratu labur bat.

5.2.2.1. Ordena Erlijosioak

Orain arteko honetan Diozesiak aipatu ditugu gehienbat; baina Ordena Erlijosioen sarea ongi eta aspalditik errotuta ageri zaigu XVI. mendeko Euskal Herrian. Are gehiago, 1450 eta 1650 artean Eskeko Ordenek eta Jesusen Lagundiak sare hori hertsiago harilduko dute euskal Kostaldeko Herrialdeetan, Bizkaian lehenengo eta Gipuzkoan gero. Komentuak, predikari-etxe ez ezik, zenbait kasutan, Ikastetxe ere bilakatuko dira, eta, atzekoz aurrera nahi bada, josulagunen historia irakasleena batik bat eta, ondoren, predikariena izango da (75).

Ez da, artean (XVIII.ean Kardaberaz-ekin bezala), haurren euskarazko eskolatzeara aipatuko, baina badakigu Kristau Ikasbidea euskaraz ematen jardun zutela lehen josulagunek (1554) (76), eta predikuarena hasieratik bertatik izan zela zeregin ongi zaindua.

XIII.az geroztik finkatuta zeuden Eskeko Ordenetan XVI.ean aurkituko ditugu euskarazko predikuarrekiko ardura adierazten duten agiriak. Komentu berriak sortu edo berrantolatzean, fundatzaileek eta erreformatzaileek, baldintza jakin batzuek jarri ohi zituzten (lehen kasuan *capitulaciones* eta bestean *estatutos* deitzen zirenak).

Frantziskotarretan bada honelako testuetan euskarari dagokionik, eta deigarrietakoa Arrasateko komentuari Joan Araotz fundatzaileak eman ziona dugu (1579). Araotz-ek euskararen eskakizuna kargudunen izendapeneterako baldintza bezala aipatzen du (erreguzko baldintza bazen ere) (77):

Item digo que es mi voluntad y deseo que el Rector Guardián de dicho Colegio sea en todo tiempo Religioso que sepa hablar y predicar en nuestra lengua Bascongada, porque su doctrina puede hacer mucho fruto en la villa y su comarca en servicio de Dios y beneficio de los fieles cristianos naturales de ella.

(75) Frantziskotarren kasua: INTXAUSTI, J. (2004): «Frantziskotarren Euskal Herriko historia», eta PINEDO, I. (2004): «Jesuitas en el País Vasco / Navarra», in: Intxausti (ed.) 2004: 353-354 eta 574-577. Era berean: Uribe 1996: 290-310. Fraidegaien prestakuntzarako Ikastegiak ez ezik herritarrentzako Eskolak ere izan zituzten frantzioskotarrek. Josulagunen historia Malaxetxebarriak eman zigun: MALAXECHEVARRIA, j. (1926): *La Compañía de Jesús por la instrucción del País Vasco en los siglos XVII y XVIII*. San Sebastián: Libr. e Impr. San Ignacio de Loyola.

(76) Malaxechevarria 1926: 33.

(77) INTXAUSTI, J. (1990): *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurilaritza. 82-83 (Ik. Arrasateko hau ez ezik Zarauzko komentuko agiri-faksimila ere, testu transkribatuekin batera).

Pido y suplico a los muy Reverendos Religiosos Padres Definidores y Capítulos Provinciales de ella, e inter capítulos, que provean siempre de Rectores Guardianes de este Colegio a Sacerdotes Religiosos de esta nuestra antiquísima lengua Bascongada, [...] y si no lo pudiesen hacer cómodamente, no les obligo a ello, pero tórnoles a supricar lo mesmo, dexando por mi equidad en sus manos lo que yo tengo en las mías [Azpm. nirea].

Erlijosoen euskal predikuaren ardura honek, zalantzarik gabe, XVIII. mendean eman zituen emaitzarik onenak, josulagunen artean eta batez ere frantziskotarretan (Zarautz, 1746-1840) lehenengo, eta beste Ordenetan (karmeldarretan, adibidez) berehala. Badirudi Diozesiek, beren aldetik, ahalegina Katekesi mundura zuzendu zutela bereziki, predikuarena errazegi fraideen esuetan utziz (78).

5.2.2.2. Kalahorrako Sinodoak eta euskal katekesia

Kalahorran bezala Iruñean Sinodo ugari bildu zen XVI-XVII.etan, baina ez zuten izan maiztasun bera eta ez ziren bildu erregularitasunez: Kalahorran, adibidez, 16/17 Sinodo dauzkagu XVI.ean, eta 4 bakarrik XVII.ean. Sinodo guztiek ez zuten pisu bera izan, batzuek arlo ekonomikora mugatu ziren, eta ez zen egin beti Konstituzio edo Arau Sinodotarren argitalpen inprimaturik, eta honelakorik egin zenean, Sinodo bakoitzaren aurretik indarrean zeuden Arauak ere jaso ohi zituen edizio berriak (79).

Guri dagokigun honetan, Kalahorra-ko Arau Sinodotarren bi edizio ditugu aintzakotzat hartzekoak (1621ekoa eta 1700ekoa) (80). Euskarari dagozkion izenburuak bakarrik ekarriko ditugu hona (81):

CONSTITUCIÓN X. *Que los Prelados hagan imprimir cada año Doctrinas Christianas, en language acomodado a las Provincias.* [Pedro Manso-ren Araua da hau, 1600].

CONSTITUCIÓN XI. *Dase forma de cómo se han de hazer los Cathecismos de Doctrina Christiana en Vaquence, para que pueda aprovechar en las Provincias Vazcongadas.* [Pedro de Lepe-ren Araua da hau (1698), eta 1700ean lehenengoz inprimatua].

(78) Ikus Sáinz Ripa 1994-1997: III, 84, 334, 384-385.

(79) Arau Sinodotarren segidakotasun horren zenbatekoa ezagutzeko ikus, adibidez: Sáinz Ripa 1994-1997: III, 357, 389, 500.

(80) Pedro González de Castillo Gotzainak argitaratu emandakoa: (1621): *Constituciones Synodales del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Viuda de Alonso Martín. Pedro de Lepe Gotzainari zor dioguna: (1700): *Constituciones Synodales antiguas, y modernas del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Antonio González de Reyes. Ik. faksimilean azalak eta zenbait testu: Intxausti 1990: 81-82.

(81) Testuak Rementeriak osorik emanda: Agirrebaltzategi/Amundarain 1975: xviii-xix.

CONSTITUCIÓN XII. *Que en la tierra Vazcongada los Sermones sean en Vazquence.* [Pedro Manso-ren Araua da hau, 1600].

Aurrekoen erabakiek eta praktikak erakutsitakoa osatzen duen Lepe-ren Arauak honela dio (1698ko Sinodokoa da) (82):

Don Pedro Lepe, en Logroño, año de 1698. *Es nuestro ánimo que la Constitución antecedente [X.a alegia] se observe como sana, y saludable, en quanto ser pueda. Mas aviendo mirado con atención todas las cosas que pueden ayudar à este santo intento en las Provincias Vazcongadas, hallamos que no es fácil dar impresso texto, ó explicación de Doctrina Christiana, que uniformemente pueda servir en todas las tierras, en donde se habla este Idioma, por la mucha diferencia que ay del Vazquence de unos lugares à otros, según la mayor o menor distancia, que entre ellos ay, de la fuente, y origen de la lengua Vazquence: de donde nace, que en unos pueblos no se entiende aquella lengua perfectamente, la qual en otros es usual, y materna. Y para dar forma con que todos tengan explicación conveniente de la Doctrina Chritiana: Ordenamos y mandamos, s.s.a. que se haga una breve explicación de ella, por persona docta, en cada una de aquellas partes, en donde es común, y sin óbice alguno el Idioma Vazquence: y esta se comuniqué a los Curas de aquella circunferencia, en donde se habla el Idioma, con aquel uso de voces. Lo qual encomendaremos à personas inteligentes, y de doctrina: que sin duda alguna las ay en el Vazquence. Y hablamos de experiencia, por haver encontrado en todas partes Sacerdotes con caudal de Sciencia, muy competente para enseñar a otros. Y el quaderno, que en cada parte se hiziere, fácilmente se puede dar à la imprenta, para la mayor facilidad en la comunicación.*

Hauk izango ziren, 1862a arte, Kalahorrako Diozesian indarrean egon ziren Arauak. Hirurak dira interesgarriak, baina Lepe-rena areago, euskalkiei erreparatzen dielako eta elizgizonen prestakuntzaz dioenagatik. Lepe hau ez zen maingua.

María Moliner-en gaztelaniazko hiztegiara joaten bazarete, esaera zahar hau aurkitu ahal izango duzue: «Sabe más que Lepe», edo «Sabe más que Lepe, Lepijo y su hijo», eta hiztegiak, errakuntza kronologiko batekin bada ere, berorien esanahia eta historia azaltzen dizkigu: ‘ser muy astuto’ esan nahi omen du, eta «del n. de D. Pedro de Lepe, obispo de Calahorra –siglo XV–, famoso popularmente por su sabiduría» omen dator esaera. XVII.ean Kalahorrrak izan zuen Gotzainik baliozkoena izan zen agian.

Aipatutako Pedro Manso 1593.1612), Pedro Gz. de Castillo (1614-1627) eta Pedro Lepe (1686-1700) Gotzainen albisteak biltzeko Sáinz Ripa-ren liburura jo behar da (83). Kristau Ikasbideak (‘dotrinak, katiximak’) argitaratzea eta predikua egokiro antolatu eta zaintzea guztiz premiazkoa zen garai haietan, fededunen beharrei eta klero diozesitarraren ezinei aurre egiteko, izan

(82) Constituciones Synodales 1700: 126-127. or.

(83) Sáinz Ripa 1994-1997: III, 327-364 (P. Manso), 369-396 (P. Gz. de Castillo) eta 485-504 (P. Lepe).

ere herrietako apaizen prestakuntzak ez baitzuen ematen, orokorrean eta Seminario faltaz, Lepek bere Arau Sinodotarrean aipatzen dizkigun gutxi batzuen maila onik. Seminarioaren eratzea atzeratuz joan zen luzaro, Kalahorrrakoa 1781ean eraiki zen arte (84). Hutsune horren ondorioz nabaria zen apaizeriaren kultura apala (85).

Arauk arau, oraindik ere jakiteko egarriz gaude lege haiek eliz burubi-de praktikoan nola bete ziren. Rementeria-k eman zigan argitara euskal Katiximen historia, bere azterlan zabalago baten laburpen gisa, baina azken hau, uste dudanez, bere osoan ez da kaleratu. Rementeriaren «Euskal «Kristau Ikasbideen» historia laburra», *Kristau Bidea* izenburuarekin argitara emandako «Nimegako Katekesi Institutuaren» (Herbehereak) liburuko hitzaurrea da (86).

Rementeria dotrinen ugaritasunaz mintzatzen da. Euskaraz argitara emandakoek Ripalda (1591) eta Astete-renak (1599) izan zituzten jatorrizko testu edo iradokizun. Asteterena 30 aldiz baino gehiagotan eman zen argitara; Ripalda, gutxiago (87). Zalantzarik gabe, euskal argitalpenen historian ugariena izan dena dotrina hauena da (88).

5.2.2.3. Iruñeko Diozesian

Sinodoekin edo Sinodoetatik kanpo, Nafarroan ere Iruñeko Diozesiak ez zion ez-ikusi egin aurrean zeukan gizarte euskaldunari, Jimeno Jurio-k «Política, religión y lengua en el siglo XVI» kapitulu batean erakutsi digun bezala (89). Baina kosta zitzaion ondo! Rojas y Sandoval-ek (1588-1596) Sinodoa bildu zuen 1590ean, eta Arau Sinodotarrak laster eman ziren argitara: euskaldunen euskarazko zerbitzu pastoralaz ez da deus ageri (90). Bestalde, ez di-

(84) Sáinz Ripa 1994-1997: III, 84, 85, 86-87, 390, 486, 503; IV, 203-208.

(85) Sáinz Ripa 1994-1997: III, 49, 75, 83-86.

(86) AGIRREBALTZATEGI, P.; AMUNDARAIN, D. (zuzendari/zuzentzaileak) (1975): *Kristau Bidea*. Arantzazu: Jakin. XVII-XXIV. Ik., gainera, AGIRRE, P. (1998): «Belaiperez», in: *ASU*. XXXII-2, 340-351.

(87) Asteteren edizio-multzo baten berri: Vinson 1891: 62-64 zenbakiak (1742-c.1760), 67 (1862), 68 (1821-1866), 69 (1849, 1889), 70 (1867-79), 74 (1744-1854); Ripaldarena: Vinson 1891: 94-97. Astete eta Ripalda-ren dotrinek Espainian izan zuten hedapenaz: García Villoslada 1980: III/1º, 363-367.

(88) Vinson 1891-k gutxienez ondoko zenbaki hauetan ematen du dotrinen berri: 6 (Beto-latza, 1596), 64. (Beriain, 1626), 24 (Ripalda, 1656), 25 (Pouvreau, 1656), 41 (1686), 42 (Zubia, 1691), 43 (Belapeire, 1696), 44 (Maitia, 1706), 45 (Otxoa Aringoa, 1713), 52 (Artzadun, 1731), 54-55 (Harostegi/Lavieuxville, 1733), 57 (Eleizalde, 1735), 60 (Aulan-Akize, c. 1745), 65 (Arrue, 1858), 66 (1864, 1887), 84 (Lariz, 1757-1773), 71-73 (*Iruñea*, 1826-1875), 126 (Ubillos, 1785).

(89) Jimeno Jurio 1997: 67-101.

(90) Jimeno Jurio 1997: 83. Sinodoaz orokorrean: GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1985): *Historia de los Obispos de Pamplona*. IV. Siglos XVI. Pamplona: Ed. Univ. de Navarra/Insti. Príncipe de Viana. 562-565.

rudi 1596ko *Cartilla para enseñar a leer a los niños, con la doctrina cristiana* hartan euskaraz ezer sartu zenik.

Dena den, hizkuntza arrazoiengatik, Elizaren Administrazio zuzenak eskatzen zituen gutxieneko neurri batzuk hartuta zeuden: Diozesiarentzat eta bertako Gotzaintzat Nafarroa ez zen elebakarra, eta ez zen tratatu behar halakotzat; aitzitik, herri eta gizon-emakume euskaldunak daude, alde batetik, eta erdaldunak, bestetik. Hasteko, errealitate bikoitz horren egiaztapenaren frogarik ageriena 1587ko Erregistro sonatua da, Nafarroako herrien hizkuntz araberako geografia aurkezten duena (91).

Eta ondoren eta ondoan, Pastoraltzako hizkuntz eskakizun aitortuak daude (92) eta Gotzainen Bisitaldietako oharretan ikus daitezkeen lekukotasun idatziak, 1600.eko bueltan agertzen zaizkigunak (93). Manso Kalahorra-n ari den bitartean, Mateo de Burgos^{oim} Gotzaina ari da Iruñean (1600-1606) erabakiak hartu eta arauak ematen. Beronen Gotzain-Bisitaldietan errepikatuz joan den esaldi bat dago (94):

Item que el abad [=Errektoreak] declare el Santo Evangelio todos los domingos y fiestas de guardar, y enseñe la doctrina cristiana a sus feligreses en vascuence explícitamente, de manera que lo entiendan y deprendan.

Honek guztiak, Pastoraltzarako apaiz euskaldunak eskatzen zituen (95), eta herrien administrazio eta justizia onerako eskribau, epaile eta interpretariak ere (96). Euskarak bere ofizialtasun-maila zuen, Iruñeko Diozesian, Administrazioako paperak euskaraz ematera iritsi gabe, noski, baina predikuan eta katekesian arrazoizkotasun normaldu mintzatu bat ofizialki onartu eta ezarriz. Horretan Erret Administrazioak baino arreta eta irizpide zabalagoak zituen Elizak, nahiz eta Erret Kontseiluko Ordenantzek ere aintzakotzat hartzen zuten Nafarroako izaera elebiduna, zeharbidez onartuz lekuko euskaldunen euskarazko azalpenen balio juridikoa (1594) (97).

Baina, zalantzarik gabe, Errektoreek tresna idatziak ere behar zituzten dotrina mintzatua ongi finkatuta uzteko. Horregatik, Bilbon bezala (Betolatza, 1596) Iruñeko Diozesian, lehenik Kristau Ikasbideak prestatzen dituzte, segur aski zerbait zabalagoren itxaropena galdu gabe: esan dugun Eltso-rena (1561),

(91) Aurkezpena eta oharrak: Jimeno Jurio 1997: 83-95. Muga-marra bezala baino aldatuz doan mugalde gisara ulertu behar da horko lurralde banaketa.

(92) JIMENO JURIO, J. M. (2004): *Retroceso Histórico del euskera en Navarra*. Pamplona: Pamiela. 28-29, 32-33, 36, 49, 55, 125-126, 133-138, 146-149, 158-160, 186, 196-212, 219-225, 230-234.

(93) Jimeno Jurio 1997: 104-107.

(94) Jimeno Jurio 1997: 109.

(95) Jimeno Jurio 1997: 111-114.

(96) Jimeno Jurio 1997: 114-118.

(97) Jimeno Jurio 1997: 114.

diru faltaz argitara ez zen Ripalda-ren itzulpen gipuzkoarra (Arrieta, 1609) eta, agian, galduta dugun besteren bat. Izatez, Mezaz eta Ikasbideaz diharduten Beriain-en bi liburuxkek emango diote une honi bere ukitu nafarra, argitaratzearekin batera ekimen horren arrazoiak ere adieraziz: *Tratado... de oir Misa* (1621) eta *Doctrina Christiana* (1626) (98).

Elizbarrutiko euskararen ofizialtasun-maila horrek bere horretan iraun zuen. Horren lekuko adierazgarria da (bere alde on eta eskasagoekin), XVIII.aren hondarretan funtzionari *bascongado* eta *romanzado*-en arteko auzia.

1512az geroztik joera gaztelazaleak indar berriak hartuta ditu Nafarroan, eta euskara, aldi berean, ahulago ageri da: Aldatu behar baldin bazen, zer zen, bada, aldatu behar zena ofizialtasun hartan? Galdera honek, eta beronen inguruko eskubideek eta interes kontrajarriek auzitara jo zuten, eta artxibo-papereetan zehazki jarrai daiteke eztabaida XVIII.eko hondarretan (99).

Kalahorran bezala Iruñean, eliz euskara idatzi baterako (eta predikurako) lehenengo urratsa emanda zegoen, bada; baina hurrengo handiagoetarako Hegoaldean ez zen bildu aski indar eta erabaki: Iparraldeak hartu zion aurrea Hegoaldeari, beste Eliza batetik Leizarragak berrogei urte lehenago Eliza Katolikoari bezala. Eliz euskara idatziaren bigarren aukera gertatu zen hau.

5.3. Eliz literaturako lagin bat, Iparraldean (1596-1789)

Euskara idatziaren eliz historia osoari heldu gabe, Aro Modernoan ikus daitekeen lehenengo ahalegin handiari begiratuko diogu hemen, idazleok zer eman zuten ikusteko ez ezik, Hierarkiak ere lehentasunak non jarri zituen jakiteko.

Eremu horretan, esan dugunez, bi data sinboliko hartu ditugu mugapen kronologikoa ezartzeko:

1. 1596koa, alde batetik: urte hartan heldu zen Pedro Agerre «Axular» Iparraldera. Eliz Erretore berri hau (1600) gertatu zen gero Lapurdiko idazle-talde baten aitagoia. Urte-modu haietan, 1598an, Bertrand Etxauz etorri zen Baionara Apezpiku, eta honengan aurkitu zuten lehen apaiz idazleek aterpe hierarkikorik onena.

(98) Rementeria 1975: xix, xxi. Jimeno Jurio 1997: 79 (Azpilkuetak aipatua).

(99) JIMENO JURIO, J. M. (1998): *Navarra, Gupuzkoa y el Euskera. Siglo XVIII*. Pamplona: Pamiela. Jimeno Jurío 2004: passim.

2. 1789koa da beste mugarri kronologikoa: Frantziako Iraultza. Iparraldearentzat historia mota berria hasten da Iraultzarekin, eta euskarazko idazketan ere aski berritasun eragingo du gertakari hark, euskal Literatura eta Eliza luzaro markatuko dituena.

1596-1789 urteek ia bi mende osatzen dituzte, eta lehenengo loraldiaren ondoren (1617-1643), segida sostengatua ezagutu zuen euskara idatzi inprimatuak. Orduan eta gero (kasik XX. mendeko azken laurdena arte) eliz argitalpenak izan ziren nagusi, alde handiz, euskal produkzioan; baina,aldi berean, egon zen idazletan jende paisanorik, eta gaietan elizatik kanpokorik ere. Produkzio ez-eliztar honek badu interesik gero ikusiko dugun eliztarraren esanahi historikoa hobeki ulertzeko ere.

5.3.1. *Ekoizpen ez-eliztarra*

Garaiko euskal idazle ipartarren artean, elizgizonak ez diren bi izen leinargi bederen baditugu: Allande Oihenart (†1657) eta Joanes Etxeberri Sarakoa (†1749), idazle jakitunak, idazle erlatiboki emankorrak; beste gutxi batzuekin osatuko zuten gai ez-eliztarrak erabiliko zituztenen taldetxoak. Gainerakoan, horien ondoan, dozena-erdiren bat lagun dugu.

Euskara gai-eremu ez-eliztar ezberdinetara eramango duten hauetako gehienak sekularrak izango dira, herritar eskolatuak (100). Bi mediku ditugu (Etxeberri Sarakoa eta Ihartze), legegizon bat (Harriet notarioa, baina Oihenart ere abogatu zen) eta maisu bat (Egiategi); bestalde, gai «mundutarrak» erabiltzen bi apaizek behintzat lagundu zuten (Mikoleta bilbotarrak eta Kardaberaz josulagunak). Gainerakoen albiste zehatzik ez dut eskura.

(100) Ondoko laukitik kanpo utzi ditugun hiru izen sekular gogoratu nahi ditut hemen: Lazarraga, Garibai eta Oihenart; dakigunez, hirurak ere puntareneko izenak gure historian: azken biak errefrau eta olerтира mugatu ziren, eta lehenengoaren obra galdurik egon da orain arte. Lazarragaren testuak Internet-en aurki daitezke (www.gipuzkoakultura.net/lazarraga), eta Gipuzkoako Foru Aldundiak argitara emandako CDrom-ean: *Lazarragaren eskuizkribua. XVI. mendea*. Pentsan iruzkinik ez da falta izan, eta bidean da jada hainbat azterlan. Edizio transkribatua, aldakin faksimilarekin batera inprimatuta, Urkizuk paratu du lehenengoz: PEREZ DE LAZARRAGA, JOAN (2004): *Dianea & Koplak*. Donostia: Erein. –Garibai-ren *Refranes y Sentencias*-en edizio kritikoa: LAKARRA, J. (1996): *Refranes y Sentencias (1596)*. Ikerketa eta edizioa. Bilbao: Euskaltzaindia.– Oihenart-en obra: OIHENARTE (1971): *Atsoitzak eta neuritzak*. Donostia: Editorial Herri-Gogoa. (Larresoro-k prestatutako argitaraldia. E. Goyhenetxeren hitzaurrea). Ikus, gainera, VARII (1994): *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker 8, Bilbo, Euskaltzaindia.

Hona, bada, eskuartean dugun zerrenda laburra:

GAI EZ-ELIZTARRAK EUSKAL PROSAN (1617-1789)

Urtea	Idazlea	Izenburua	Gaia
1620	Voltaire	Thresora hirur lenguaietakua (101)	Hizkuntzak
(1653)	R. Mikoleta	Modo breve de aprender la lengua vizcayna (102)	Hizkuntza
1677	P. Etxeberri	Itsasoko nabigazionekoa (103)	Nabigazioa
(1692)	M. Dasantza	Laborarien abisua (104)	Nekazaritza
(1712...)	J.Etxeberri Sarakoa	Obras Vascongadas (1907) (105)	Hizkuntza...
1741	M. M. Harriet	Gramatika eskuaraz eta frantzesez (106)	Hizkuntza
1761	A. Kardaberaz	Euskeraren berri onak (107)	Erretorika
1783	M. Ihartze	Mirikuntzaren gainekoak (108)	Sendagintza
1785	J. Egiategi	Filosofa huskaldunaren ekheia (109)	Filosofia
1789	Lapurdiko Biltzarra	Botuen eta instrukzioenen Kaierra (110)	Politika

(101) Ik. Vinson 1891: 55-64. or. (12. zenb.). 1620 ingurukoak izan daiteke lehen edizioa eta datatu edo datatugabeko ondoko inprimaldiak izan zituen gero: 1642, 1684, s. d., s. d., s. d., s. d., 1845, 1872.

(102) Villasante 1961: 97-98. or. Vinson 1898: 667, 786, 789. or. Lehen argitalpena 1880an egin zitzaion.

(103) Izenburua osorik: *Libvrvhaua jxasoco nabigacionekoa. Martin de Hoyarzabalec egiña Francezes. Eta Piarres Detcheverry, edo Dorrec escararat emana*. Baiona, 1677. Vinson 1891: 129-132 (37. zenb.); Villasante 1961: 94.

(104) Villasante 1961: 94. or. Daranatz-ek paratutako edizioa: RIEV/RIEB. V, 1911, 585-600.

(105) Urkixori zor zaio izenburu horrekin egindako lehenengo edizio osoa: (1907): *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712), con una introducción y notas por JULIO DE URQUIJO E IBARRA*. Paris: Paul Geuthner. Bere garaian argitara emandako idazlan bakarra: (1718): *Lau-Urdiri gomendiozco carta, edo guthuna*. Baiona: Mateo Roquemaurel. Vinson 1891: 100. or. (47. zenb.); Villasante 1961: 101-107. or.

(106) Harrieten idazlanaren izenburua: (1741): *Gramatica escuaraz eta francesez, compoatva francez hitzcuña ikhasi nahi dutenen faboretan*. M. M. HARRIET, Notari Erreialac. Baiona: Fauvet alarguna eta J. Fauvet. Vinson 1891: 185. or. (61. zenb.); Villasante 1961: 108. or.

(107) Kardaberaz-en idazlan hau apartekoa da autore beraren gainerakoan artean, eliz gaia ez darabilelako. CARDABERAZ, A. (1761): *Eusqueraren berri onac: eta ondo escriptceco, ondo iracurteco, ta ondo itzeguiteco Erreglac: Cura Jaun ta escola maisu celosoai Jesus-en Compañiaco Aita Agustín Cardaberaz ec esqueñtcen, ta dedicatcen dieztenac*. Iruñea: Antonio Castilla. Vinson 1891: 208. or. (91. zenb.); Villasante 1961: 141-146. or. Edizio kritikoa: ALTUNA, P.; ZULAIKA, E. (2004): *Evsqueraren berri onac*. Bilbo: Euskaltzaindia.

(108) Titulu osoa: *Miricountzaren gaineco popoulouiaren faltac, libourou, oficio hartaco eçtirenen arguitceco, Miricountzaco therrnino bada eta eçbada cerbitzatou behar içandirenen esplicacioniarekin. De Ihartze, Escoutari, Miricou, eta Erregueren Miricou icendatouiçac eguina*. Paris, 1783. Vinson 1891: 233-234 (124. zenb.).

(109) Izenburu osoa: (1785): *Lehen liburia edo filosofo huskaldunaren ekheia. Juseff Eguittegy, Zuberoan Errejent denaren obra. Frankfort-en Beiñat Edelman-en Moldizkidiatik*. Frankfort: B. Edelman. Edizio kritikoa: PEILLEN, Tx. (1983): *Lehen liburia edo filosofo huskaldunaren ekheia (1785)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

(110) Vinson 1891: 248-250 eta 251 (133-141. eta 144. zenb.). RICA, M. (1975): «Traduction en basque de termes politiques sous la Révolution», in: ASJU. IX, 3-175.

Voltaire-ren idazlana salbu (seiren bat argitaraldi Iraultza-aurretik), gainerako argitaratutako guztiek edizio bana izan zituzten hemen aintzakotzat hartzen dugun epealdian eta adierazita dauden urteetan. Baina, data parentesi artean dutenak (Etxeberri Sarakoaren idazlanetako «Lau-Urdiri Gomendiozko Karta» izan ezik: 1718) beren garaian argitara gabe geratutakoak ditugu. Hortaz, berez murrizta den produkzioa are murriztazago bilakatu zitzaizen garaikoei; isildurik geratutakoa, gainera, obrarik estimagarriena izan zen, zenbait aldetatik (Etxeberri Sarakoarena).

Beraz, nabardura horiekin, bere garaian ezagutu ahal izan ziren laukiko idazleak hauek ditugu: Voltaire, P. Etxeberri, Harriet, Kardaberaz, Ihartze eta Egiategi. Sei luma ezberdin, eta azken orduko Lapurdiko Biltzarra.

Euskal prosa ez-eliztarra, bada, muga oso hertsietan zebilen, artean. Gainerako literaturetan gertatu izan denaren antzera, olerkiaren atzetik etorri zen hitz-lauzko lanketa, eta paremiologiari edo olerkiari errazago heldu zioten gure idazleek, prosa-lanari baino (111). Errefrauen mundu hori ez dugu jaso laukian, ezta idazlan guztiz laburrak ere (112).

Jatorrizko edizioen orrialdeetan, hiru argitalpeni aitortu behar zaio lehenengotasuna: Vinson-en datuen arabera, Harriet-en *Gramatika*-k 512 orrialde zituen, 465 Ihartze-ren liburuak eta Voltaire-ren *Thresora* 280 orrialdetara iritsi zen; esan bezala, azken honek, gainera, edizio-kopuru errespetagarria izan zuen. Eskueran den aipatutako edizioan ikus daiteke Egiategiren ekarpena.

Burututako lanean hizkuntzaren gaia da gainerakoen ginetik, nagusi eta zabal: Voltaire, Mikoleta, Etxeberri Sarakoa bera, Harriet, Kardaberaz. Euskara buruhaustea da, ikasi eta irakatsi behar dutenez (nolabait ere elebarkatasunaren kanpoarekiko isolamenduari gaina hartu beharra); bestalde, inguruan entzuten diren euskarari buruzko eztabaidetatik geure mesedetan zerbait ikasi beharra sentitzen da (Etxeberri Sarakoa), edo euskara duintasun berri batera eraman nahia (Kardaberaz).

Horren ondoan, bizitzako premia praktikoak ere agertzen zaizkigu: laboari eta arrantzaleen ekonomia eta lana (P. Etxeberri eta Dasantza), eta garai-ko hainbeste izurrite eta gaixotasun menderatu ezinen artean, osasuna zaindu beharra (Ihartze). Eta gutxienean espero genezakeena: «Filosofo huskaldun» bat agertu zitzaigun, non eta Alemaniako Frankfort-en kaleratua Frantziako Iraultzaren bezperan (1785).

(111) URQUIZU, P. et al. (2000): *Historia de la literatura vasca*. Madrid. UNED. 71-73, 151-155, 214-217. Gogora hainbat biltzaile: Garibai (1592, 1596), Zalgiz (c. 1610), Voltaire (1620), Isasti (1625), Oihenart (1657, 1664), Bela (a. 1667), Laramendi (1745), Egiategi eta abar (hauek ere ez denak bere garaian argitara emanak).

(112) Ez ditugu bildu hona hamar-hogei orriko liburuxkak, eta liburu eginagoetara mugatu gara. Horretan, Dasantzaren lana izango litzateke salbuespen bakarra (RIEV/RIEB. V, 1911, 585-600).

Hauek izango lirateke beren testu-masagatik, gero ikusiko ditugun garai bereko idazle eliztarren idazlanen parekoak izan daitezkeenak. Gai biziki ezberdinak dituzte, eta hastapen llabur honek ez zuen lortu eremu bakoitzean euskal prosa finkaturik sortzea: betiere ahalegin solteak eta segidarik gabe-koak izan ziren.

Garai berrien aldakuntza unean, sinbolikoak gertatu ziren Lapurdiko Biltzar-rrak bere diputatuei euskaraz emandako *Kaierra* eta berehala Iraultzak sustatu zituen itzulpenak, gure euskal Erakundeek lehenago egin ez zutena behingoz behintzat eginez: erakundeetako bizitza eta ideia politikoak euskaraz eman (113).

Beren bakantasunean beste hainbat perla dira idazlanok, eta, esan beza-la, salbu Voltaire-rena (9 edizio), ia beti argitaraldi bakarrekoak, eta inoiz orrialde gutxikoak ere (Dasantza-ren kasua, e. b.).

Oro har, uzta ez zen izan aberatsegia (baina bai batzuetan ausarta), eta garaiko hitz-lauzko idazlan handi, ugari eta hedatuena ez dira hauek izango, ondoren ikusiko ditugun argitalpen eliztarrak baizik.

6.2. Argitalpen eliztarrak

Bi epetan bana genezake Iparraldean XVII-XVIII. etako eliz literatur historia: Axularren Erretore-aldiak hartuko lukeena bata (1600-1643), eta haren inguruko idazle-taldearen ondorengoa bestea, mende eta laurden pasatxoa bersarkatuko lukeena (1650-1789).

Eliz idazketaren lehen loraldiak bere alde eta kontra izandako egokiera historikotik nahitaez hona ekarri beharra dago garaiko hainbat joera, kezka eta gertakari, batzutan geureak eta bestetan testuinguru orokorretik gu ere ukitu gintuztenak.

Besteak beste ondoko hauek, behintzat, badute zer ikusirik euskal eliz literaturaren loraldi honekin:

1. Trento-ondoko eliz Erreforma (1562...), Frantzia osoko Eliza eta Euskal Iparraldekoa ekimen berrietara bultzatu zituena (114).
2. Erreforma kalbindarraren parioa hurbila eta arriskutsua izan zen Eliza Katolikoarentzat, eta hark mahai gainean utzitako eliz euskara idatziaren proposamena, teorikoa eta praktikoa, hor zegoen betiere (Biblia, Katekesia, Otoitz-liburuak) (115).

(113) Vinson 1891: 248-250. or.; Urquizu et al. 2000: 274-276.

(114) Ik. «La renaissance catholique dans la première moitié du XVIIe siècle», in: LATREILLE, A. et al. (1963): *Histoire du catholicisme en France*. Paris: Spes. II, 271-349. MOREAU, R. (1970): *Histoire de l'âme basque*. Bordeaux: Imprimerie Taffard. 209-238.

(115) Intxausti 1995: *passim*.

3. Triskantza odoltsu eta mingarria izan zen Frantziako Erlijio-gerrena, Nafarroako Erregina tarteko zelarik (1562-1598).
4. Berrikitan (1609-1611), morisko espainolen bat-bateko etorrerak zenbateraino astindu ote zituen Lapurdiko kostaldeko lurrak? Erronka sozio-erlijioso berriei erantzun beharra erakusten zuen horrek ere (116).
5. Bertrand Etxauz-ko apezpikuaren babesba badirudi erabakigarria izan zela, Baionako Gotzain zelarik, noski (hogei urtez: 1598-1618); baina baita geroago ere, hil arte (Tours, †1641): Hierarkia, beraz, hor dago kultur ahalegin honen hasieran, Axular-ek berak eta lagunek aitzortzen dituztenez (117).
6. Baina egokiera aparta idazle protagonistak berak dira: apaizarte euskaldun prestatuago baten presentzia –batzuetan Unibertsitateetan ibilia– erabakigarria suertatu zen (118).
7. Ziburuko frantziskotar errekoletoen komentuak eskaintzen zituen aukerak (bilera-leku eta apaizentzako Ikastegia) ez ziren galdu, nonbait, izan ere Etxauz-ek asmo guztiz sortua zen komentu-etxe hau (1611). Herrietan banandutako apaizek lagunarte kezkatu eta eskolatuagoa izan zuten bertan (119).

Badirudi aipatu izan den garaiko jasoaldi ekonomikoa ez dela, beste gabe, aintzakotzat hartzekoa, eta hipotesi hori eskuera dauden datu berrietara ekarri behar dela (120). Historian jakina denez, batzuetan egoera eskasago edo txar bat sustagarri ere gerta daiteke gizartean (ekimen berriak pizteko, iraultzara jotzeko, etab.), eta garaiko zailtasunek ere «lagundu» egin zuten, itxuraz.

Ezingo dugu esan gabe utzi beste datu jakingarri bat: Baiona eta Oloroko Apezpikuei dagokiena. Bi Diozesietan zenbait Gotzain euskaldunekin topo egiten dugu, kalitateko gizonak dira eta euskarazko pastoraltzaz ardu-

(116) ECHEGARAY, B. (1945): «¿Se establecieron los moriscos en el País Vasco de Francia?», in: *Bulletin Hispanique*. XLVII, 92-102.

(117) AXULAR, P. (1976): *Gero (Después)*. Arantzazu: Jakin/efa. 4-9: «Gomendiozko kartak», inondik ere protokolo hutsa ez dena.

(118) Hala ere, badirudi, Hegoaldean bezalatsu Iparraldean ere, Seminariorik ezean apaizgaien prestakuntza nahikoa mugatua zela. Moreau 1970: 218-219.

(119) Axular 1976: 13. «Egun batez, konpañia on batean». Materre-rekiko xehetasun guztiekin ez bada ere, gogoan har Villasanteren oharra. Ziburuko komentu horren historia ik.: INTXAUSTI, J. (1998B): *Euskal historialariak eta frantziskotarrak. Azterketa historiografikoa*. Arantzazu: efa. 170-178.

(120) GOYHENETCHE, M. (2001): *Histoire Générale du Pays Basque*. III. *Évolution économique et sociale du XVIe au XVIIIe siècle*. Donostia: Elkarlanean. 47-65, 109, 169-171.

ratuak; beren laguntzaz edo erabakiz emango da argitara hainbat argitalpen, XVII-XVIII. mendeetan (121). Episkopologio honen historia egiten hasi gabe (122), aski izan bedi hemen beren izenak eta Gotzainaldiak adierazita uztea:

GOTZAIN EUSKALDUNAK (BAIONA, OLOROE, XVII. MEND.)

Apezpikua	Egoitza	Gotzainaldia	Urteak	Orotara
B. Etxauz	Baiona	1598-1618	20	–
Cl. de Rueil (123)	Baiona	1621-1628	7	–
J. Oltza	Baiona	1643-1681	38	Baiona: 65
A. Maitia I	Oloroe	1597-1623	26	–
A. Maitia II	Oloroe	1623-1646	23	–
A.F. Maitia III	Oloroe	1659-1681	22	Oloroe: 71

Hau da, 65 urtetan euskaldunak izan ziren Baionako Gotzainak XVII. mendean, eta Oloroen, berriz, Maitia-tarrek, hiruren artean, 71 urteko Gotzainaldi euskalduna bete zuten. Datua gogoan izatekoa da, uste dugunez.

Aterpe horiekin eta testuinguru zabal hartan loratu zen eliz idazketa katolikoaren udaberri hau. Banan-banan, egindako guztiaren berri ematea ezinezkoa dugu hemen, baina argitalpenen lagin bat bederen aurkeztu nahi dut. Hona, bada, argitalpen nagusien zerrenda hautatu bat.

(121) Moreau 1970: 209-216.

(122) Ik. VEILLET, R. (1910): *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*. Bayonne/Pau. I, 189-202 (Etxauz), 204-209 (De Rueil), 228240 (Oltza).

(123) Etxeberri Ziburukoak (1626) euskaldun berritzat edo emana, bere liburuari egindako laudoriozko eta fidagarriegia ez den testu batean. Moreau-k ere bai (213).

IPARRALDEKO IDAZLEEN ELIZ ARGITALPEN LARRIENAK (1617-1789)
(Katolikoan eliz eta fede-bizitzarako liburuak)

Urtea	Idazlea	Liburua	Orriald.	Ediz.	Oharrak
1617	Estebe Materre	<i>Dotrina christiana</i> (124)	383 ²	5	
1635	Joanes Haranburu	<i>Devocino escuarra</i> (125)	512 ¹	5	
1636	Joanes Etxeberri	<i>Eliçara erabiltceco liburua</i> (126)	542 ¹	3	
1641	P. Argaignarats	<i>Avisu eta exortationea</i> (127)	372	1	
1643	P. Agerre Axular	<i>Gvero</i> (128)	623 ¹	2	
1656	Silvain Pouvreau	<i>Guiristinoaren dotrina</i> (129)	307	1	Richelieu-ren itzulpena
1664	Silvain Pouvreau	<i>Philotea</i> (130)	557	1	S.Frantzisko Saleskoarena
1665	Silvain Pouvreau	<i>Gudu espirituala</i> (131)	334	1	Scupoli-ren itzulpena
1686	Bernard Gasteluzar	<i>Eguia catolicac</i> (132)	479	1	
1716	–	<i>Exercicio espirituala</i> (133)	371 ²	7	
1720	Mixel Xurio	<i>Jesus Cristoren imitacionea</i> (134)	426	4	Kempis-ena
1731	Grazien Haroztegi	<i>Bigarren Catichima</i> (135)	467 ¹	3	Lavieuxville Apezpikuarena
1749	Joanes Haraneder	<i>Philotea</i> (136)	569 ¹	1	S. Frantzisko Saleskoarena
1750	Joanes Haraneder	<i>Gudu izpirituala</i> (137)	355 ¹	1	Scupoli-ren itzulpena

(124) Vinson 1891: 51-55; Villasante 1961: 69-70. Ik. DEDIEU, h. (1977): «Etienne Materre, franciscain français écrivain d'expression basque», in: *Bulletin du Musée Basque*. 1977, 97-100.

(125) Vinson 1891: 74-76; Vinson 1898: 542; Villasante 1961: 72.

(126) Vinson 1891: 76-78; Villasante 70-71 (2. edizioko orrialdak).

(127) Vinson 1891: 85; Villasante 196: 72.

(128) Vinson 1891: 86-92; Villasante 1961: 72-83.

(129) Vinson 1891: 98-99; Villasante 1961: 83-86.

(130) Vinson 1891: 109-114; Villasante 1961: 83-86.

(131) Vinson 1891: 114-123; Villasante 1961: 83-86.

(132) Vinson 1891: 135-137; Villasante 1961: 90-91.

(133) Vinson 1891: 149-160; Vinson 1898: 568-570; Villasante 1961: 112.

(134) Vinson 1891: 162-166; Villasante 1961: 107-108.

(135) Vinson 1891: 178-180; Vinson 1898: 571-572; Villasante 1961: 113. Gogoan har bedi *Bigarren Catichima*-ri dagokion oinarizko Katixima txikia, hainbat argitaraldi izan zituena (Vinson 1891: 173-178; Vinson 1898: 571-572).

(136) Vinson 1891: 197-198; Villasante 1961: 108-109.

(137) Vinson 1891: 198-199; Villasante 1961: 108-109.

Urtea	Idazlea	Liburua	Orriald.	Ediz.	Oharrak
1758	Baionako Diozesikoa	<i>Eucologia Tipia</i> (138)	547+ccxx	2	Frantsesekotik itzulia
1759	M. G.	<i>Jesusen Bihotz sakratuaren... devocionea</i> (139)	512 ²	1	Frantsesetiki tzulia
1775- 1777	Beñat Larregi	<i>Testamen çaharreco eta berrico historia</i> (140)	377+454	1	Royaumont-en obra itzulia
p.1775	– (Barkoxekoa)	<i>Uscara libria</i> (141)	350 ⁱⁱ	1	
1778	Alexandre Mihura	<i>Andredena Mariaren Imitationea</i> (142)	305	1	Hérouville-ren itzulpena
1782	López	<i>Perfeccioniaren pratica</i> (143)	466	1	A. Rodríguez- en itzulpena
1784	Andre Baratzart	<i>Guiristinoqui bicitceco eta hiltceko moldea</i> (144)	312 ²	2/3	

Iturria: Vinson 1891, Vinson 1898. – Oharrak: Orrialdeen zifra-ondoan eman ditugun superindizeek datuaren edizio-iturria adierazten dute. – Orrialdeen kopurua ez da erabakarrekoa, baizik eta obra bakoitzeko aipatu edizioan ageri diren orrialdeen motakoa (liburuen arteko orrialdeetako testu-masa berdinu gabea, hortaz).– Edizioen kopurua 1617-1789. urteen tartekoa bakarrik da (ondokoak ez dira hemen jaso).

Lauki honetan ditugun liburuak urte haietan Iparraldean Elizari buruz edo elizarako argitara emandako argitalpenak dira (1617-1789), baina argitalpen haietako edizioen batean 300 orrialdetatik gora izan zituztenak bakarrik eka-
rri ditugu hona. Hau izan da laukirako jarri dugun muga, betiere testu-masari-
rik handiena izan zutenak aintzakotzat hartuz, eta balio kualitatiboak albora
lagaz (literatur nahiz teologi balioak, esaterako). Beraz, ondoko iruzkinak, eza-
rritako muga horien barruan ulertu behar dira (145).

Argitara emandakoak dira, eta ez garai haietatik geratu zitzaizkigun es-
kuizkribuak, Haraneder-en Testamentu Berriaren antzera bere garaian egun ar-

(138) Vinson 1891: 205-206; Vinson 1898: 579; Villasante 1890: 113. Ematen ditugun orrialdeak 2. ediziokoak dira (1790).

(139) Vinson 1891: 206-207; Villasante 1961: 111.

(140) Vinson 1891: 224; Villasante 1961: 109-110.

(141) Vinson 1891: 1*, 243-247; 1**, 589-590. Villasante 1961: 113.

(142) Vinson 1891: 226-228; Villasante 1961: 112 (riev/riev IV, 1910, 478).

(143) Vinson 1891: 228-231; 1898: 587; Villasante 1961: 112.

(144) Vinson 1891: 234-237; Vinson 1898: 587-588; Villasante 1961: 110-111.

(145) Salbuespen txiki bat egin dugu, orrialde-kopuru hori 1789tik ondorengo edizioen ba-
tean gauditu duen birekin: *Uskara libria* eta *Jesusen Bihotz*-ekin. Haren lehen edizioak (p. 1775)
142 or. bakarrik izan zituen, baina ondoren etorri zen edizio-sail handian (gutxienez 14 izaterai-
no) inoiz 386 or. ere izan zituen (1851). Bigarrena, berriz, 1. edizioko 159 orrialdeetatik 512tara
pasatu zen 1831n.

girik ikusi gabeak (1740) (146), orduan eta Hegoaldean geroxeago bezala, honelakorik egon baitzen Iparraldean ere (Axular-en «bigarren partea» galdurik dela ere pentsa daiteke!) (147), eta ez derrigorrez zentsura ofizialagatik, arrazoi eta ezin ekonomikoek edo ardurarik ezak horretara eramanda baizik.

Inprimategietan argitara emateko bideak ez zuten, segur aski, sasirik gabekoak izan behar Iparraldean. Badakigu zinez hiri honetako moldiztegi batean inprimatutako lehen liburu 1642koa dela, Vinson-ek esaten digunez (148), eta handik aurrerakoetan ere Baionatik kanpo egin (behar) izan zirela sarritan inprimaketa-lanak geroago ere, XVII.ean noski, baina baita hainbat aldiz XVIIIean ere.

Erran gabe doa, Iparraldeko produkzio osoa aztertu nahi bada (eta ez, hemen egingo dugun lehen hurbilketara mugatu), idazlan larrien hauen ondoan beste hainbat ekarri beharko genukeela hona, et, gainera, kasu batzuetan ez euskal literaturan gutxien entzun edo argitaratuak izan direnak, e. b., Etxeberri Ziburukoaren *Noelak* (hamarren bat edizio XVII-XVIII.etan).

Gisa berean, nola ahantzi Kristau Ikasbideak, Baionak bezala Oloroek beren diozesietarako hain sarritan atera zituztenak? Zalantzarik gabe, hauek izan ziren (izen eta egile batekin edo besterekin), herritarren eskuetan sarrienik eta gehien zabaldutako eliz argitalpenak. Batzuetan ofiziosoak ziren, baina indarrik handiena Katixima ofizialek izan zuten, noski: Pouvreau (1656), Belapeire (1696), Maitia (1706), Aulan (c. 1745), etab. Katixima herritar apalen ondoan inoiz edo bestetan apaizentzako ketekesi-liburuak ere agertu ziren, Lavieuxville/Haroztegi-ren hura bezalakoak (1731).

Jaiera edo deboziozko liburuak –sarritan, lehenengoan txikiak, eta gero, hurrengo argitaraldietan haziz joan ohi zirenak– aipatu beharra dago. Gehienak ez dira ageri laukian, orduan (1617-1789) eta gero izan zuten indar guttiarekin, baina garbi dago beren argitara-maiztasunak aditzera ematen digunez, liburu estimatu eta erabiliak izan zirela: otoitzak, kantikak eta santuen bizitzak batera etortzen ziren horrelakoetan. Biblia urrun zegoenez, Iparraldeko kristau katolikoek debozio- eta gogoeta-liburuei heltzen zieten, batez ere. Ikusiko dugu.

Argitalpenen aurreko bi laukiak alderatuz gero (ez-eliztarrak / eliztarrak), lehen begiratuan nabari ageri zaigu gai ez-eliztarren eta elizakoen artean ageri den aldea, idazletan bezala idazlanetan. Ez-eliztarren artean hor ia dena jaso dela esan genezake, zegoen guztia; beste bigarren lauki honetan, berriz, hautatu gutxi batzuk bakarrik, eta, hala ere, eliztarrok beren hautapen mugatuan

(146) Haraneder-en hau Harriet-ek kaleratu zuen 1855ean (Baiona: E. Lasserre), eta berrikitan egin da edizio kritikoa: HARANEDER, I. (1990): *Jesu Christoren Evangelio Saindua*. Bilbo: Euskaltzaindia. (Patxi Altina-k paratua).

(147) Villasante 1972: 96, 121-122.

(148) Vinson 1891: xxviii.

askotxoz ere ugariagoak dira ez-eliztarrak baino, kopuruz eta mamiz: haietatik, hamar idazle aipatu ditugu, bakoitzari lan bana dagokiola (Etxeberri Sarakoa dugu salbuespena); beste hauetan, aitzitik, 21 obra aipatu behar izan ditugu, 18 egilerenak. Bederatzi obra dira XVII.ekoak, eta 12 XVIII. mendekoak.

Garaiko Hegoaldearekin erkatzen bada, Iparraldeak ia mende eta erdiko aurrerapena duela ikus dezakegu: Materreren lana 1617koa dugu, baina Hegoaldean zinezko liburu-idazketaren lana Mendiburu-rekin hasi zela emanez, 1747a arte ez dugu aurkitzen tamaina bertuko libururik (149).

Laukiratu ditugun idazleek zein soslaia sozial eskaintzen dute?

Denetik dagoela esan genezake: apaiz diozesitarrak eta erlijiosoak (baita Iparraldean etxerik izango ez duen josulagunen bat ere), diozesitarren artean Erretore eta Bikarioak (Axular, Argaignarats, Xurio, Harizmendi, etab.), euskalki ezberdinetako idazleak (Lapurditik Zuberoaraino). Azkenik, atzeritarrak ere baditugu, hortxe ausart eta behargin saiatu, bertakoak lotsarazteko moduan.

Dakidanez, herritar laiko eta emakumerik ez da ageri; baina segur aski emakumezkoak izan ziren eliz liburuen erabiltzailerik finenak, *Gero*-ren ale zahar batean ikus daitekeenari jarraiki: «Marianna Galharrague jingoitico ethecho andria da liburu hunen jabea», idatzi zuen bertan etxeokandre baten eskuak (150).

Laukitik, lehendabizi, estreinako bultzada handia eman zutenak gogorazi behar ditugu, Donibane eta Sara ingurukoak. Segida izango zuen euskarazko lehen idazketa abiarazi zuten, hizkuntzaren *idatzasuna* ahalbideratuz; baina ez hori bakarrik: idazketa hori kalitate handi batez hornitu eta loratu zuten, eta ondokoentzako *idatz-eredua* proposatu. Praktikotasunari ez ezik (mezua pasarazteari, alegia), duintasunari eta edertasunari ere begiratu zioten.

Laukian daudenak (Materre, Haranburu, Etxeberri, Argaignarats, Axular) aipatu behar dira, eta baita hor izendatu gabeak ere: Harizmendi, Klaberia, etab. Talde hark elkarren arteko hurbiltasun nabariak erakusten ditu: bata besteen liburuetan onarpen-ofizialak ematen, laudoriozko bertsoak edo hitzaurreak idazten ageri zaizkigu (151).

Batzuetan idazle bat berak liburu bakarra baino gehiago idatzi zuen, nahiz eta laukian ez denak agertu: Etxeberri Ziburukoak hor agerian duena ez ezik

(149) MENDIBURU, S. (1747): *Jesusen Bihotzaren devocioa*. Donostia: B. Riesgo Montero. 387 orrialde; berehala izan zituen beste bi argitaraldi (Iruñea: 1747, 1751), jaiera honek orduan hartutako indarrari erantzunez, noski.

(150) INTXAUSTI, J. (1990): *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Vitoria/Gasteiz: Eusko Jaurlaritza. 85.

(151) Villasante, L. 1972: 90-93.

(*Eliçara erabiltececo liburua*, 1636), beste bi badiu: *Manual devocionezcoa* (1627) eta *Noelac* (1631). Beraz, luma-ofizioko gizona zela esan beharko genuke, «goren kalitateko pertsonaia, eskolatua eta humanista» izateaz gain. Idazten ziharduen garai berean, inguruko lagunei eta euskalgintza berriari bere itzal eta jakinduriaz beste, zituen gidari-dohainak ematea izan zen Etxeberriren zerbitzurik onena.

Idazle-kalitatean guztiok lehenatasuna aitortu dioguna dago: Pedro Agerre *Axular*. Salamankan eskolatua zen Pedro Agerre (1592-1595) (152). Iparraldera joatean (1596), artean ez zen apaiz, izan ere 1596an apaiztu baitzuen Tarbeko Apezpikuak; hortaz, heldutasun onean ordenatu zen, eta zergatik ez dakigula, bere Iruñeko Diozesitik (berea bai, baina jaiotzezkoa ez zenetik (153)) Baionakora pasatu zen (154), eta hasteko, Donibane Lohizunen jarri bizitzen, 40 urte zituela. Saran Erretore izango zen hau (1600-1644) bere heldutasun betean inguratu zen herri horretara. Badakigu predikari onaren sona zuela jada 1601ean, Enrike IV.aren gutun batek dioenez (155). Zahartzaro adinduan, jada hiltzear zelarik, kaleratutako *Gero* (1643), urrundik zetorren prediku-lanen emaitza da. Begi-bistan dagoenez. *Axular* liburu bakarreko idazlea dugu, bizitza osoko liburua osatu baitzuen argitaratutako hartan.

Ongi bertokoak ziren horien ondoan gogoratzekoa da hastapen haietan bi atzerritar nola jarri ziren euskaraz idazten: Estebe Materre eta Silvain Pouvreau. Materre fraide frantziskotarra zen, Saran ikasi zuen euskara eta, inondik ere, euskal apaizarteko giro hartan sartu zen berehala. Berarena izan zen Donibane-Sarakoen lehen liburua: *Dotrina christiana* (1617). Materre-ri bere Probintzia erlijiosoko gobernu-kargutan ibiltzea egokitu zitzaion, beharbada lehenik edo Baionan, baina baita La Réole (Gironde) eta Tolosan ere. Horrek moztu zion, beharbada, hemengo idazle-lana.

Silvain Pouvreau belaunaldi bat geroagokoa da, eta bere argitalpenak 1650-1670.etan eman zituen. Bourges-en jaio, Euskal Herrira etorri eta Saint-Cyran-en idazkaria izan zen; giro hartan euskara ikasi zuen, eta handik urte batzuetara Bidarteko Erretore bilakatu (1640-1644). Laukian ditugun idazleen artean emankorrenetakoa da, Etxeberri Sarakoa eta J. Haraneder-en ondoan. Laukian hiru liburu dituen bakarra da Pouvreau: *Guiristinoaren dotrina* (1656), *Philotea* (1664) eta *Gudu espirituala* (1665). Hirurak dira itzulpenak eta azken bi hauek izpiritualitatearen historian «klasikoak», Euskal Herrietik joan eta gero Parisen kaleratuak. Zinez, funtsezko lan bati heldu zion euskal-

(152) Itziar Mitxelena-k aurkitu zituen Salamankako urte hauetako matrikula-agiriak (1972). Ik. Villasante 1972: 36, 1. oh.

(153) Urdazubi sorterrria Baionako Diozesikoa zen 1556an; pentsa daiteke politikak ezarritako diozesiarteko muga-aldakuntza administratiboak (1567) ez zituela aldatu berehala herritarren Iparralderako joerak, bide eta topografiak ere jendea hara bideratzen zutenean.

(154) Villasante 1972: 38-40.

(155) Villasante 1972: 41.

dun berri honek; zoritxarrez, argitara eman bai, baina ez ziren pasatu lehenengo ediziotik aurrera (156).

Idazle emankorrenen artean sartu behar dira XVIII.eko bi izen, gutxienez: Joanes Haraneder eta Beñat Larregi. Berriz ere, biak dira itzultzaileak, eta Haraneder-en kasuan, itzulpen errepikatuak ditugu, gainera: hau da, Pouvreau-ren lana berritoki egin zuen Haraneder-ek lauogeitaz urte geroago, hark bezala *Philotea* (1749) eta *Gudu espirituala* (1750) ostera euskaratuz eta argitara emanez. Errepikapenaren hau eliz literaturako paradoxetako bat da, Kempis-ekin ere behin eta berriz jazoko dena.

Beñat Larregi-k hartu zuen egitekoa ere zabala izan zen, bi liburuki marduletan emana, eta hau ere itzulpena: Royaumont-en *Testamen çahharreco eta berrico historia* (1775-1777). Kristau izpiritualitateari begira egindako lanak dira Haraneder-en eta Larregi-ren hauek, eta berauena osatzera etorri zen A. Rodríguez-en *Perfeccioniaren pratica* (1782), Jesusen Lagundiko tradizioetik zetorrena eta López-ek euskaratua.

Ikus daitekeenez, euskal eliz produktiorik handiena itzulpenena dugu, eta nabaria da kultura beregain batek behar duen baino askoz harago doan itzulpen-gintzaren aurrean gaudela. Euskarazko eliz literaturak, Donibane-Saran halako beregaintasunez jaiotakoak, gerora ez zuen zaindu ahal izan bere testuan hasierako originaltasuna (bere mezuan behintzat segur aski erlatiboa zena), nahiz eta aitortu behar den itzulpen-lanak Teologian eta Izpiritualitatean hizkuntzari eskatzen zizkion trebeziak ontzen lagundu zuela.

Itzulpenen ondoan, azpimarratzekoagoa da mende eta erdi honetan ekoizpen originala egin zutenena: Etxeberri Ziburukoa, Axular, edo Gasteluzar-ena, adibidez. Hitz-lauz eta bertsoz, bietara, egindako azkeneko honen lana merituzkoa izan zen. Euskal Herritik kanpo bizi behar izan zuen Gasteluzar-ek, Pauen, baina euskaldunei behatuz idatzi zuen, eta gero badakigu herritarrek gogoz jaso zizkiotela bere bertsoak elizkizun arrunt eta bestelako ospakizunetan.

Burututako hau guztia ez zen agortu emaitza eman zutenen belaunetan; alderantziz, egindakoa ondokoentzat zinezko ondarea izan zen, eta hainbat kasutan Iraultza-ondoan argitaraldi berriak ezagutu zituzten obra haiek. XIX. mendean, aurrekoetako hauek dira berrargitara emanak, adibidez: Xurio-ren *Imitationea* (4 edizio), Haraneder-en *Philotea* eta *Gudu espirituala* (ed. bana), *Eucologia Tipia* (5 ed.), *Uscara libria* (15 ed., gutxienez) eta apenas aipatu dugun Baratziart-en *Guiristinoqui bicitceko* (12 ed. gutxienez). Liburu txikiagoen artean (laukian jaso gabeetan, alegia) ez da falta horrelakorik: Harozteginen *Guiristinoen doctrina*-k (1733) XVIII.ean bederatziz argitaraldi izan ondoren, hurrengo mendera luzatu zuen bere bizialdia beste lau ediziorekin.

(156) Euskara-frantsesa hiztegi bat ere utzi zuen, baina ez zen bere garaian argitara eman. Villasante, L. 1961: 85.

Axular-en kasua berezia da: 1864an Iparraldean hirugarren edizioa eza-gutu ondoren, XX. mendean Hegoaldean piztu zen *Gero*-rekiko interesa, lehenagoko Añibarro-ren bizkaierazko itzulpenetik hasi eta Urkixo, Lekuona eta Villasante-ren edizioetara nahiz Euskaltzaindiaren edizio faksimileraino (157). Eliz liburu hau euskaldun anitzentzat literatur liburu bilakatu da, hizkuntzaren eskola.

Oro har, 1617-1789.eta Iparraldeko argitalpen larrienean gehien landutako eremuak ondoko hauek izango lirateke:

1. Elizarako eliz liburu orokorrak: aldi berean meza eta sakramentueta-rako testu lagungarri, jaietarako otoitz-bilduma, kantategi eta inoiz ha-giografia ziren liburuak daude lehenengo. *Exercicio espituala* edo *Eucologia Ttipia* dira adibide onak, edo zubererazko *Uskara libria*.
2. Katiximak: Herriarentzakoak dira ugarrienak (laukian ageri ez badira ere) eta apaizentzako «Maisu-liburuak» dei ditzakegunak, Katekesira-ko liburu gidariak. Katiximen hau da Hierarkiak gehien lagundutako eremua.
3. Izpiritualitate-liburuak: Etxerako liburu irakurgarriak dira, bakarka edo sendian irakurtzekoak; normalean, kanpoko Maisu handien obrak di-tugu hauek (*Philotea, Imitacionea*).
4. Jaiera bereziatarako liburuak: Ongi hiltzen laguntzekoak batzutan; ga-raiko zaletasun eta interesei ere erantzuten diete honelakoek (adibidez, Jesus-en Bihotzaren debozioari, XVIII.ean).
5. Predikurakoak: Laukiak partez bakarrik islatzen du (*Gero*) honetarako apaizei proposatutako gida-liburuak, baina ezin dira ahantzi eremu honetan inprimaturik eman ziren langaiak (iganderoko Ebajelio-ondoko oharra: *Pronus* deituak, esate baterako).
6. Bibliaren mundua: Biblia oso modu mugatuan iristen zen herrira (norberaren etxeko irakurgai arrunt izatera heldu gabe, eta ia beti Liturgia ofizialaren kariatara); hutsune hori estaltzeko Larregik itzulitako *Testamen çaharreco eta berrico historiao* dago (1775-1777) jasotako zerrendan, Hegoaldean XIX.ean Lardizabal-ek eskainiko zuenaren antze-koa.

Katekesi-eremuan Hierarkiaren ardura zuzen eta iraunkorra ageri da, ka-sik zerbait programatua, baina, gainerakoan, badirudi ekimen pribatuek da-kartenaz baliatzen dela eliz Erakundea, eta zinezko eliz inkulturazio teologi-ko-linguistiko egitarauturik ez dela abiarazten. Iparraldeak egin zuen ekarpen aski aberats hau, eskasa eta maingua dela esan liteke, nahiz eta laukitik kan-

(157) Ik. Villasante 1972: 120-131. AÑIBARRO, P. A. (2001): *Gueroco guero*. Bilbo: Eus-kaltzaindia. Blanca Urgell Lázaro-k paratutako edizio kritikoa.

poan geratu diren 300 orrialdeetatik beherakoak ere hobeki begiratu behar diren, azterketan ondorio egiaziak eskuetan izateko.

6. ATZERA BEGIRATU BATEAN

Ikusi ditugunetatik (eta ez dira begiratu beharreko denak, gutxiagorik ere) zein ondorio atera dezakegu euskarak edo eliz Erakunde barruko euskaldunek Eliza Katoliko Erromatarrean bizi izan duten hizkuntz trataeraz?

Azterketa jarraitu ahal izateko zenbait datu orokor aurreratu nahi izan ditugu hemen, gogoan hartu beharrekoak direlakoan. Lehenik, «Liburu-erlijio» unibertsal handiek hizkuntzekin (izan) dituzten harreman hertsia gogorarazi ditugu; Kristautasuna ere testuinguru orokorrigo horretan dago.

Atal-galduta ibili gabe, aztergaiari bere osoan so egiteko («Eliza/Euskara» gaiari, alegia) eta Elizako hizkuntz(ar)en eremuak definituz joateko aztergai izan daitezkeen aurkezpena egin dugu lauki batean; lauki teoriko osagarri eta zuzengarria da hori.

Horren ondoren Erdi Aroaz egin dira azpimarraketa batzuk, arazo honetan mende haiek ahanziagiak ditugulakoan; Aro Moderno-Garaikideetarako azterketa-kronologia bat proposatu dugu, eta Iparraldeko liburu-lagin bati gain-begiratu eman (XVII-XVIII. mend.), oraingoz gaia agortzeko asmorik gabe.

Ikusitakoetatik beharbada bidezkoa da ondorio batzuk atera edo hipotesi batzuk bederen egitea, Aro eta eremu ezberdinei begira.

1. Zer esan euskaldunen kristautzeaz? Kolonizazio politiko eta erlijiosotatik gertatu izan denaren arabera, eta Euskal Herriko erromatar kolonizazio kulturalak zekartzan urei jarraiki, lehen kristautzean zenbait hirritako euskaldun elebidunekin –eta berorien bidez– hasiko zen Eliza bere mezu mintzatu pasatzen. Lehendik edo orduan latindutako euskaldun elebidunak dira, bada, euskaldun elebarrengana iristeko bitartekariak. Hizkuntza mintzatuak bete zuen egiteko hori, eta jakin ez dakigu aldi bertsuan ezer idatzirik egon zenentz. Hau da aurkitu dugun hutsune historiko larri bat, lehen kristau-euskara idatziarena.
2. Zer pentsa gure Erdi Aroaz? Euskal Herriko kristautzeaz izan diren eztabaidak gorabehera, gurera bilduz (hau da, hemengo lehen Eliza kristauak hizkuntzarekiko izan zuen burubideaz galdetuz), ikusi dugu Erdi Aroak ez digula utzi euskarazko testu bibliko, liturgiko edo pastoralik (hortaz, mila edo, nahiago bada, bostehun urteko hutsunea). Euskarazko predikurik egon zela, halaber, segurutzat eman dezakegu, baina horren lekukorik ere ez dugu. Beren tradizio kultural (jatorri beneditarreko Monasterioak) eta pastoralarengatik (Eskeko Ordenak) ga-

rrantzizko ekarpen idatziak egin zitzaizkion Ordena Erlijiosoek, daki-gunez, ez zioten aurkeztu halakorik euskaldungo kristautuari.

3. Aro Modernoan, Hegoaldean bezala Iparraldean, Elizak ofizialki go-goan hartzen du euskara, ofizialtasun mugatu batekin, Katekesi eta Predikura begira batez ere, eta praktika hori eliz gobernu baterako premiazkoztat ikusten den neurri edo unean (Trento ondoko arau eta sin-esgaiak zabaldu eta berritzeko, adibidez). Hortik aurrerako hizkuntz erabilpen eta garapenak (Biblian, teologian, izpiritualitatean, adminis-trazio idatzian eta abarretan) ez ziren eraman modu egitarautu batean, ez eremu eremu, ezta denbora-segidatasun batekin ere. Bestalde, egindako lanean ere desoreka eta desberdintasun nabarmenak daude Euskal Herriko Lurralde, Diozesi eta klero ezberdinen artean. Badirudi, gainera, Diozesien eraketak eta ezaguna den Hierarkiaren erdal-duntasun jarraikorrek (batez ere erbesteetako politikek ezarriak) zerikusi handia izan dutela Elizaren hizkuntz normalkuntza hain mugatu horretan.
4. Euskararen historia sozial orokorrean lekutu behar da elizako hau ere: botere politikoak, interes sozial orokorrak eta aipatu ditugun beste arrazoi zehatzek zama handia izan dira Elizarentzat Euskal Herriko bere hizkuntz inkulturazioan, oro har Mendebaldeko Europa honetako herri minorizatu guztietan bezala eta Estaturik izan ez duten edo gal-du dutenetan bezala.
5. Eliza Erromatar latinoak teorian (eta praktikan, hein batean) izan dituen bi hizkuntz politika orokorren artean (Misioetarakoa, Mendebaldeko Estatuetarakoa) Euskal Herriari bigarren honetan egotea egokitu zaio, baina, latinen ondoan, Estatuetakoa hizkuntzak ere Elizan lehia-kide eta nagusi dituela. Kasurik onenean, euskararen Elizako presen-tzia oso ezberdina izan da hizkuntza mintzatuan eta idatzian, latina hobetsi izan zen eremuetan eta hizkuntz hautapen libreagoak izan dituztenetan.
6. Eliza Erromatarrak berez izan dituen muga guztiekin ere, hainbat Go-tzainek eta elizgizon saiatuek ekoizpen idatzi estimagarria burutu zu-ten XVII. mendetik aurrera Iparraldean eta XVIII.etik hona Hegoal-dean. Gure liburugintzako katalogoek ongi erakusten dute hori, eta are nabarmenago egindakoa Herri-Erakundeek egin ez zutenekin alde-ratzen bada.
7. Euskararen eliz normalkuntza historikoak eskatuko zukeena aditzera emanda dago Elizako hizkuntz eremuak jasotzen dituen laukian: ez di-rudi, adibidez, ez Iparraldeko goraldiak, ez hemen ia begiratu gabe gel-ditu den Eusko Pizkundeak normalkuntza teoriko hartako eremu guz-tiak bete dituztenik.

8. Esandakoak osatuz, eta bukatzeko, nabarmen dezagun hogeigarren mendearen aparteko interesa: beste herrialdeetako Eliza Katolikoan bezala, Euskal Herrikoaren hizkuntz politikak normalkuntza-abagune paregabea ezagutu du, mendetako tradizioa irauliz (Vatikano II.a), horrek erakutsi dituen aurrerapauso nabariekin, eta geldirik geratu diren hainbat eremurekin. Badirudi, belaunaldi baten epe motzean, lanari ekitean historia osoko funtsezko arazoak batera azaleratu zaizkigula.

Orrialde hauek azterlan berrietarako gonbita izan nahi dute, gure iragana begira-puntu zabaletatik so egin eta euskaldungoaren hizkuntz bizitza bere garapen eta bilakaera sozialean gero eta hobeki ezagutzeko.

Bibliografia

Bibliografia honetan ez da jasotzen euskal idazlan zaharren aipurik («klasikoenik», esan dezagun), aipatu behar zirenak laneko oharretan jasorik baitaude. Aitzitik, orokorrean eta bereziki gure literaturaz edo historiaz diharduten azterlanak, eta lanerako erabilitakoak, ekarri nahi izan ditugu hona.

- AGIRRE, P. (1998): «Belaiperez», in: *ASJU*. XXXII-2, 340-351.
- AGIRREBALTZATEGI, P. (1996): «Euskal Herria eta euskara: Kantabriako Frantziskotar Probintziaren erantzuna eta erantzukizuna», in: *Cantabria Franciscana*. 1996, L, 25-56.
- ALONSO MONTERO, X. (1973): *Informe –dramático– sobre la lengua gallega*. Madrid: Akal.
- ARANA MARTIJA, J. A. (2004): «Erljiosoa Euskaltzaindiko jarduera eta bizitzan», in: *Intxausti 2004a*: I, 317-320.
- ARAUXO, M. A. (1975): *A fe cristiá ante a cuestión da lingua galega*. Santiago: SEPT.
- AUDISIO, G. (1992): *Les Vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIIe-XVIIe siècle)*. Paris: Fayard.
- AZURMENDI, J. (1980): «Bertsolaritzaren estudiorako», in: *Jakin*. 1980, 14/15. zenb., 139-164.
- AZURMENDI, J. (1985): «Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herrian», in: *Intxausti 1985*: I, 357-386.
- BERCEO, G. DE (1992): *Obras completas*. Madrid: Espasa-Calpe. (Isabel Uria eta beste hainbatek paratutako edizioa).

- BLAU, J. (1969): «L'apparition du type linguistique néo-arabe», in: *Revue des Études Islamiques*. 1969/2 (Aparteko inprimaldia: Paris: Libr. Orientaliste Paul Geuthner).
- BRENON, A. (1996): *Les cathares. Vie et mort d'une Église chrétienne*. Paris. Jacques Grancher.
- CHIZHEVSKI, D. (1983): *Historia comparada de las literaturas eslavas*. Madrid: Gredos. 106.
- COMERMA VILANOVA, J. (1923): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Editorial Políglota.
- DEDIEU, h. (1977): «Étienne Materre, franciscain français écrivain d'expression basque», in: *Bulletin du Musée Basque*. 1977, 97-100.
- DELUMEAU, J.; WANEGFFELEN, Th. (19989): *Naissance et affirmation de la Réforme*. Paris: PUF.
- DIOCÈSE DE BAYONNE (2002): *Annuaire*. Bayonne.
- ECHEGARAY, B. (1945): «¿Se establecieron los moriscos en el País Vasco de Francia?», in: *Bulletin Hispanique*. XLVII, 92-102.
- FELIU, F.; IGLÉSÍAS, N. (ed.) (1997): *Llengua i religió a l'Europa moderna*. Barcelona: Quaderns Crema.
- FERNANDEZ-GALLARDO, G. (2004): «La supresión de los franciscanos conventuales en Navarra (1566-1567)», in: Intxausti 2004a: 598-808.
- GARCIA FERNANDEZ, E. (1994): *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*. Bilbao: UPV/EHU.
- GARCIA ORO, J. (2004): «Conventualismo y Observancia. El proceso de las Reformas religiosas en el País Vasco y en Navarra, durante el Renacimiento», in: Intxausti 2004a: 555-567.
- GARCIA VILLOSLADA, R. (ed.) (1979): *Historia de la Iglesia en España*. Madrid: BAC.
- GARCÍA, F. (ed.) (1944): *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid: BAC.
- GARDÈRE, M. (1996): *Rituels cathares*. Paris: La Table Ronde.
- GLASSÉ, C. (1991): *Dictionnaire encyclopedique de l'Islam*. Paris: Bordas.
- GOÑI GALARRAGA, J. (2004): «Panorama histórico-geográfico de las Diócesis de Euskal Herria», in: Intxausti 2004a: I, 45-128.
- GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979a): *Historia de los obispos de Pamplona. I. Siglos IV-XIII*. Pamplona: Gobierno de Navarra.

- GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979b): *Historia de los obispos de Pamplona. II. Siglos XIV-XV*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- GONZALEZ DE CASTILLO, P. (1621): *Constituciones Synodales del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Viuda de Alonso Martín.
- GONZALO MAESO, D. (1960): *Historia de la literatura hebrea*, Madrid: Gredos.
- GOYHENETCHE, M. (2001): *Histoire Générale du Pays Basque. III. Évolution économique et sociale du XVIe au XVIIIe siècle*. Donostia: Elkarlanean.
- GRANDGUILLAUME, G. (1983): *Arabisation et politique linguistique au Mahghreb*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- HALAOUI, N. (1997): «Langue dominante, langue rejetée: le Hassaniya en Mauritanie», in: *Diversité Langues*. I, 1997.
- HINOJO, G. (1997): «Llatí versus vulgar: antecedents i conseqüències d'una polèmica», in: *Feliu/Iglesias 1997*: 59-86.
- HOLMES, G. (1984): *Europa: Jerarquía y revuelta, 1320-1450*. Madrid: Siglo XXI.
- INTXAUSTI, J. (ed.) (1985): *Euskal Herria*. Donostia: Jakin-Caja Laboral.
- INTXAUSTI, J. (1995): «Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571), Erreforma-Kontrarreformaren ilun-argitan», in: *RIEV*. XL, 1995, 119-160.
- INTXAUSTI, J. (1997): «Euskararen Eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556)», in: *Sancho el Sabio*. VII. 1997, 243-274.
- INTXAUSTI, J. (ed.) (1998a): *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak*. 1993ko Uztaila. Bilbo: EHU.
- INTXAUSTI, J. (1998b): «Taldea euskaltzaleen garapen historikoaz (XVI-XX. mendeak)», in: *Intxausti 1998a*: 17-56.
- INTXAUSTI, J. (2000): «Euskararen erabilpen-debeku eta arauak lehen Gobernu frankisten eliz politikan (1937-1940)», in: *Ormaetxea et al. 2000*: 193-230.
- INTXAUSTI, J. (ed.) (2004a): *Euskal Herriko erlijiosoen historia. Familia eta Institutu Erlijiosoen Euskal Herriko Historiaren I. Kongresuko Aktak*. Arantzazu: EFA.
- INTXAUSTI, J. (2004b): «Frantziskotarren Euskal Herriko historia», in: *Intxausti (ed.) 2004a*: 347-373.
- INTXAUSTI, J. (2004c): «Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz», in: *Hemen, zenb.*, 2004, 63-80.

- ISERLOH, E.(1973): «La vida interna de la Iglesia [en la Baja Edad Media]», in: Jedin 1966...: IV, 857-883.
- JEDIN, H. (1966...): *Historia de la Iglesia*. Barcelona: Herder.
- JIMENO JURIO, J. M. (1998): *Navarra, Gipuzkoa y el Euskera. Siglo XVIII*. Pamplona: Pamiela.
- JIMENO JURIO, J. M. (2004): *Retroceso Histórico del euskera en Navarra*. Pamplona: Pamiela.
- KÖNIG, F. (1964): *Diccionario de las religiones*. Barcelona: Herder.
- LABAYRU IKASTEGIA (2001): *Iglesia y euskera / Eleiza eta euskera*. Bilbao: Inst. Labayru Ikastegia.
- LAMBERT, M. (2003): *La otra historia de los cátaros*. Madrid: Ediciones Martínez Roca.
- LATREILLE, A. et al. (1963): *Histoire du catholicisme en France*. Paris: Spes.
- LECLERC, J. (2004): «L'aménagement linguistique dans le Monde». Laval Unibertsitatea: <http://www.tlfq.ulaval.ca>.
- LÉONARD, E. G. (1967): *Historia general del Protestantismo*. Barcelona: Edicions 62 (4 libk.).
- LEPE, P. (1700): *Constituciones Synodales antiguas, y modernas del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Antonio González de Reyes.
- MACEK, J.; MANDROU, R. (1984): *Histoire de la Bohème. Des origines à 1918*. Paris: Fayard.
- MALAXECHEVARRIA, J. (1926): *La Compañía de Jesús por la instrucción del País Vasco en los siglos XVII y XVIII*. San Sebastián: Libr. e Impr. San Ignacio de Loyola.
- MALLEA-OLAETXEA, J. (1988): *Juan Zumarraga. Bishop of México and the Basques: The Ethnic Connection*. Reno: Basques Studies Program. (Argitaragabea).
- MALLEA-OLAETXEA, J. (1992): «The private Basque World of Juan Zumarraga, firts Bishop of Mexico» in: *Revista de Historia de América*. (IPGH, México). 1992, n. 114, 41-60.
- MANSION, J. (1931): *Esquisse d'une histoire de la langue sanscrite*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- MARIN, T. (1952): «La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco (1495-1556)», in: *Hispania Sacra*. V, 1952, 263-312.

- MASSOT I MUNTANER, J. (1979): «Literatura religiosa» (s. v.), in: *Molas/Muntaner 1979*: 381-383.
- MENENDEZ PIDAL, R. (1926): *Orígenes del español*. Madrid.
- MERINO URRUTIA, J. B. (19783): *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*. Logroño: Diputación Provincial.
- MICHELENA, L. (1964): *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro.
- MOLAS, J.; MUNTANER, J. (1979): *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- Monumenta historica Societatis Iesu*. Roma.
- MORAL, R. del (2002): *Lenguas del mundo*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MOREAU, R. (1970): *Histoire de l'âme basque*. Bordeaux: Imprimerie Taffard.
- MURO ABAD, J. R. (1994): «El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen», in: *García Fernández 1994*: 53-82.
- ORMAETXEA et al. (2000): *Txillardegi lagun-giroan*. Bilbo: UEU.
- ORPUSTAN, J.-B. (1999): «L'espace bascofhone ancien», in: ID. (1999): *La langue basque au Moyen ge (IXe-XVe siècles)*. Baigorri: Éditions Izpegi. 17-39.
- OTTE, E. (1979): «Juan de Zumarraga vasco», in: *Les cultures ibériques en devenir: essais publiés en Hommage à la mémoire de Marcel Bataillon (1895-1977)*. Paris: Fondation Singer-Polignac. 489-496.. Ik. *Euskera*. XXVI, 1980, 4-14.
- PINEDO, I. (2004): «Jesuitas en el País Vasco / Navarra», in: *Intxausti (ed.) 2004*: 574-577.
- PORTILLA, M. (1979): «Datos y noticias sobre el vascuence en Alava (siglos XVI y XVII)», in: *Norte Express. Extra. Fiestas de la Virgen Blanca*. 1979: 56/50 [sic].
- PRATS, M. (ed.) (1995): *Política lingüística de l'Esglesia catalana. Segles XVI-XVII*. Girona: Eumo (Univ. de Girona).
- REDJALA, Mbarek (1970): *Remarques sur les problèmes linguistiques en Algérie*. Paris: Paul Geurthner (aparteko inprimaldia).
- REMENTERIA, J. M. (19 75): «Euskal Kristau Ikasbideen historia laburra», in: NIMEGAKO KATEKESI INSTITUTUA (1975): *Kristau Bidea*. Arantzazu: EFA. XVII-XXV.

- RIQUER, M. DE; COMAS, A. (1964): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions Ariel.
- RODRÍGUEZ PUERTOLAS, J.. (coord.) (19812): *Historia social de la literatura española*. Madrid: Editorial Castalia.
- SAENZ-BADILLOS, A. (1988): *Historia de la lengua hebrea*. Sabadell: Editorial AUSA.
- SAINZ RIPA, E. (1994-1997): *Sedes episcopales de la Rioja*. Logroño: Diócesis de Calahorra y La Calzada-Logroño.
- SARAIVA, A. J.; LOPES, O. (198513): *História da literatura portuguesa*. Porto: Porto Editora.
- SAWYER, J. F. A.; SIMPSON, J. M. Y. (ed.) (2001): *Concise Encyclopedia of Language and Religion*. Amsterdam: Elsevier.
- STEINER, G. (2001): *Préface à la Bible hébraïque*. Paris: Albin Michel.
- TOURN, G. (19912): *Les Vaudois. L'étonnante aventure d'un peuple-église*. Torino: Claudiana.
- TREBOLLE BARRERA, J. (1993): «Colecciones de libros bíblicos. Libros canónicos y no canónicos», eta «Historia del texto y de las versiones del Antiguo y del Nuevo Testamento», in: Trebolle 1993: 157-270, 271-385.
- TREBOLLE BARRETA, J. (1993): *La Biblia judía y la Biblia cristiana*. Madrid: Editorial Trotta.
- URIBE, A. (1996): *Provincia franciscana de Cantabria. II. Su constitución y desarrollo*. Arantzazu: EFA.
- URQUIZU, P. et al. (2000): *Historia de la literatura vasca*. Madrid. UNED.
- VARII (1994): *Oihenarten laugarren mendeurrena*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- VEILLET, R. (1910): *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*. Bayonne/Pau.
- VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Senda.
- VINSON, J. (1891): *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Orain: Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína, 1983.
- WIDENGREN, G. (1976): *Fenomenología de la religión*. Madrid: Cristianidad.

**GASTEIZKO APAIZTEGIA ETA
EUSKARA GERRA AURRETIK /
EL SEMINARIO DE VITORIA Y EL EUSKERA
ANTES DE LA GUERRA CIVIL**

Vitoria /Gasteiz, 26-XI-04

*Andrés Ibañez,
Gasteizko Teologia Fakultateko
irakasle emeritua*

1. Mateo Múgica Urrestarazu (1870-1968)

Es posible que en la historia de la diócesis de Vitoria no haya existido un obispo con una vida tan dramática como la del Mons. Mateo Múgica, nacido el 21 de septiembre de 1870 en Idiazabal (Guipúzcoa) y fallecido a los 98 años en Zarauz. Nos referimos a un personaje cuya centenaria existencia se vio ensombrecida no sólo por la ceguera provocada por el glaucoma en los últimos años sino por las cuatro guerras y dos destierros de signo diferente que tuvo que soportar. La vida deparó un cruel destino a este eclesiástico íntegro e integrista, amante del País Vasco y de su lengua, pero también de España y de la monarquía alfonsina. Dotado de una recia personalidad, sus actitudes fueron muy controvertidas en el campo humano, religioso y político. Mientras unos diocesanos alababan su talla intelectual, la firmeza y la reciedumbre moral, la fidelidad a la Iglesia y su dignidad mostrada en los dos exilios, otros, en cambio, criticaban su integrismo eclesial, el sentido excesivamente estricto de la obediencia eclesiástica, su adhesión a la monarquía y, a menudo, a la cruzada de Franco. En cualquier caso, nadie podrá negar la labor pastoral desarrollada en sus tres diócesis: Burgo de Osma (1918-1924), Pamplona (1924-1928) y Vitoria (1928-1937). Durante estos años veló por el cumplimiento de las leyes eclesiásticas (*Observantia legum ecclesiasticarum*) procurando conservar la pureza del vestido femenino y el desfile de modas.

* * *

M. Múgica hizo sus estudios primarios en Beasain, pasando más tarde a la Universidad de Oñate donde estudió latín, retórica y filosofía; finalmente, se doctoró en teología en la Universidad de Salamanca. Tras ser ordenado sacerdote por el Obispo de Vitoria, Mons. Fernández Piérola, se estrenó como

coadjutor en la parroquia de Usurbil (Guipúzcoa). Pero pronto volvió al Seminario Conciliar de Vitoria donde enseñó latín, retórica y filosofía y, más tarde, Sagrada Escritura. En octubre de 1903 obtuvo el cargo de canónigo lectoral del Cabildo Catedralicio de la capital alavesa y el 19 de mayo de 1918 fue consagrado obispo en la Catedral de Sta. María. Durante estos años destacó en la enseñanza, y por su afición al euskera, a la oratoria y a la música. En 1906 dirigió la *Schola Cantorum* del Seminario, compuesta de unas 100 voces, en la Basílica de San Pedro en Roma con ocasión de la beatificación de Valentín de Berrio-Ochoa. Es justo también tener en cuenta sus pastorales y sermones en euskera y la traducción vasca del cap. XVII de *El Quijote de la Mancha*.

Tras una década de ausencia como obispo por tierras castellanas y navarras, vuelve a su diócesis vitoriana haciendo la entrada solemne el 24 de junio de 1928. Fue recibido con claras muestras de afecto y alegría en las tres capitales vascas donde los diocesanos veían finalmente a un obispo nacido en Euskal Herria y, además, vascohablante. En su primera Carta Pastoral, Mons. Múgica muestra su gratitud por «los triunfales y cariñosísimos recibimientos» (BOOV, 15-IX-1928:428). Se entrega a una intensa actividad pastoral: visitas a las parroquias; Acción Católica; peregrinaciones (Roma, Lourdes y Tierra Santa en cinco ocasiones); el cargo de presidente de la Unión Misional del Clero; el cuarto Congreso de Música Sacra; congresos marianos y eucarísticos (Colonia, Malta, Madrid), mostrando su acendrado nacionalismo español.

Pero su obra cumbre, el hito histórico más importante de su paso por Vitoria fue, sin duda alguna, la construcción (llevada a cabo por el arquitecto y sacerdote vizcaino D. Pedro de Asua (1890-1936) e inauguración del Seminario Mayor (1930) iniciado por su predecesor Fray Zacarías Martínez en 1926. El día 28 de septiembre de 1930 fue inaugurado solemnemente con la asistencia del Rey Alfonso XIII; el Delegado del Papa Pío XI, Cardenal Ruffini; el Nuncio Apostólico de su Santidad, Mons. Tedeschini; numerosos arzobispos y obispos. Mons. Múgica bendice el gran órgano de la iglesia pública arrancando a sus teclados las primeras notas «sentado delante del órgano, con todo el religioso boato de su mitra y capa pluvial, interpreta la Marcha Real Española –como homenaje a Cristo Rey– y la Marcha de San Ignacio –como himno secular de nuestro pueblo» (BOOV, 6-X-1930:728). A pesar de ello, D. José Calvo Sotelo (1893-1936), en nombre de la derecha española, tildará al Seminario de Vitoria de *batzoki* y *nido de separatistas*. Por ello, en una ocasión, Mons. Múgica se verá obligado a interrogar bajo juramento solemne al Rector D. Eduardo Eskarzaga si en el Seminario se hacía «política nacionalista o cualquiera otra política de partido».

* * *

En medio de un ambiente polémico muy tenso, el 14 de abril de 1931 se proclama la II República en España. Mons. Múgica había pensado siempre

que «la República había sido y sería manantial inagotable de toda clase de maldades». Por ello, por su acendrado monarquismo y por los ataques a la República fue desterrado por orden del Ministerio de Gobernación. El 17 de mayo sale de Irún y se establece en La Puye (cerca de Poitiers) en un monasterio de las Hijas de la Cruz (31-VIII-1931) hasta que regresa a España el 13 de mayo de 1932, pero no a Vitoria sino a Bujedo (Burgos) de donde pasa definitivamente a su diócesis vasca el 11 de abril de 1933 (BOOV, 1-V-1933:252).

El 18 de julio de 1936 estalla la guerra civil y el Cardenal I. Goma prepara un documento en el que se formula a los católicos de forma categórica la prohibición *Non licet* de adherirse a la República, fraccionando así las fuerzas ante «la hidra marxista de siete cabezas». El Cardenal de Toledo presiona a los dos obispos vascos, Mons. M. Múgica y al vizcaíno Mons. Olaechea (Pamplona) y éstos suscriben y publican la «instrucción pastoral» ante el estupor de los republicanos y el rechazo total de los nacionalistas vascos. Sin embargo, más tarde ante las elecciones que se anuncian, el Vicario General de Vitoria, D. Jaime Verástegui, publica una nota (con la aprobación de su obispo) en la que se afirma que «es indiferente desde el punto de vista católico votar a cualquiera de las candidaturas católicas que luchan en la diócesis». Esto desagradó sobremanera a los militares (Franco, Mola, Cabanellas, Millán Astray, Beorlegui, Camilo Alonso Vega, etc.), eclesiásticos (Cardenal I. Goma) y civiles (José Luis Oriol). Era obvio que Mons. Múgica estorbaba en sus planes de reforma en el clero por lo que se especuló incluso con la posibilidad de asesinarlo. Rechazada tal hipótesis por la posible resonancia internacional negativa para la cruzada, se optó por la solución del destierro.

* * *

A Mons. Múgica no le garantizaron su permanencia como Obispo de Vitoria ni sus explícitas muestras de apoyo a la cruzada durante los primeros meses del alzamiento, ni la pastoral conjunta *Non licet*, ni las bendiciones impartidas a los requetés que iban al frente de batalla, ni la entronización de la imagen del Sagrado Corazón de Jesús en la sede de la Falange, ni la cesión del Seminario como hospital de guerra, ni las sumas de dinero recogidas en las colectas de las parroquias en favor del «triunfo del ejército salvador». El plan urdido entre la diplomacia vaticana (Cardenal Secretario de Estado, Eugenio Pacelli), con la connivencia del Cardenal I. Goma, y la Junta Militar de Burgos convenció finalmente a Mons. Múgica a pesar de su rechazo inicial. El 14 de octubre de 1936, después de aceptar la destitución impuesta de su vicario general y tras nombrar como sustituto suyo al canónigo donostiarra D. Antonio Pérez Ormazabal, Mons. Múgica emprendió una salida que no encontraría el camino de regreso hasta once años más tarde, en 1947, pero ni aún entonces, como obispo residencial. Se habló oficialmente de una renuncia «voluntaria» pero en realidad fue un arreglo amañado mediante su viaje

pastoral a Roma para asistir al II Congreso Internacional de la Unión Misionarial del Clero (11, 12 y 13 de noviembre de 1936) de la que era presidente en España. Los aplausos que resonaron el día 13 al presentarse D. Mateo ante el público contrastan con las humillaciones que tuvo que sufrir durante su estancia de ocho meses en Roma. El 14 de febrero D. Antonio Pildain, canónigo magistral y profesor del Seminario de Vitoria, además de diputado en las Cortes en Madrid, era consagrado Obispo de Canarias en Roma. La Junta Militar de Burgos contando con la diplomacia vaticana vetó la presencia de D. Mateo en esta ceremonia religiosa, a pesar de la disconformidad del nuevo obispo y de la tristeza de Mons. Múgica.

* * *

Los acontecimientos históricos se suceden de forma cruel para el Obispo de Vitoria. En junio de 1937 recibe una carta del Cardenal I. Goma en la que le anuncia la redacción de una «Carta del Episcopado Español» a petición del Jefe del Estado. El 28 de junio de 1937, como respuesta escrita en Frascati (Italia), D. Mateo muestra al Cardenal el estado anímico en que vive:

«llevo más de ocho meses alejado de mi diócesis! [...] podría suscribir el documento cuando yo estuviese en mi puesto física y personalmente [...] deseo y pido al Señor el triunfo del generalísimo Franco sobre todos los rojos».

Dos ausencias muy significativas resaltarán en la lista de prelados firmantes de este documento: la del Cardenal tarraconense Mons. Francisco Vidal i Barraquer y la del aún Obispo de Vitoria que se niegan a firmarlo. Más aún, Mons. Múgica en un escrito dirigido a la Santa Sede explica claramente las razones de su negativa. En contra de lo que afirman los obispos españoles él muestra su desacuerdo diciendo que la Iglesia en la España de Franco no es libre. Denuncia también el asesinato de

«nutridísimas listas de cristianos fervorosos y de sacerdotes ejemplares»,

a la vez que protesta por presentar en el documento

«a la ciudad de Bilbao como un pueblo blasfemo».

Con el ánimo de acallar definitivamente la voz del Obispo de Vitoria, la Junta Militar de Burgos, contando con la venia del Cardenal I. Goma y el consentimiento del Vaticano, nombra Administrador Apostólico de Vitoria al vizcaíno Mons. F. Javier Laucirica que el 4 de septiembre de 1937 toma posesión de la diócesis vasca, sin mencionar siquiera el nombre de su predecesor en la homilía de su presentación en la Catedral (BOOV, 1-X-1937:353-356). Durante casi un año (octubre 1936 - septiembre 1937) D. Mateo conservó siempre la esperanza de volver a su amada diócesis. Pero esta ilusión se desvaneció con el nombramiento de su sucesor de quien Franco comentaba que

«es un hombre que hablará de Dios hablando de España».

En vista de que su presencia en Roma no tenía ya ningún sentido, se marchó

«haciendo el mayor sacrificio de mi vida»,

y buscó acomodo en Bélgica durante varios años. En una carta escrita al Cardenal I. Goma el 22 de febrero de 1939 en Gooveind se defiende

«con la libertad de quien nada tiene que perder»,

y defiende también

«a los nacionalistas vascos por tratar de conservar su lengua, tradiciones [...]»,

en contra de las falsas acusaciones del Primado de Toledo.

* * *

En 1940 las tropas nazis invaden Holanda, Bélgica y Francia y D. Mateo pasa a Pays Basque Nord/Iparralde residiendo en Ustaritz y Cambó. En una ocasión es detenido y conducido a la Citadelle de Donibane Garazi donde fue humillado y vejado por las fuerzas alemanas durante varios días. En el mes de abril de 1945,

«restablecido del glaucoma que me amenazó dejarme totalmente ciego»

escribe una dolorosa, sincera y profunda reflexión, a petición de D. José Miguel Barandiarán en la casa *Bidartea* (Sara) de éste. Es, sin duda alguna, uno de sus escritos más valientes y claros, una noble confesión hecha a

«su compañero de tribulaciones» a la vez que «dignísimo e inteligentísimo profesor».

El documento se titula «Imperativos de mi conciencia» (1945) y está escrito, una vez liberado de las trabas que le

«obligaron a guardar silencio desde fines de 1936 [...]; un ruego, que yo no podía desatender, me fue transmitido para que callara ‘por el momento’».

Pero ocho años más tarde puede decir en público lo que confesó antes al gran Papa (Achilles Ratti) Pío XI (1857-1939).

Ya en octubre de 1936 Mons. Múgica elevó a la Santa Sede la primera protesta contra los abusos del bando insurgente. En ella defendía a sus diocesanos

«injustamente perseguidos, vejados, castigados, espoliados por los representantes y propagandistas del ‘Movimiento Nacional’».

Finalmente, en 1947 puede regresar a Euskal Herria y residir en la Villa *Montemar* de Zarauz hasta el 27 de octubre de 1968, prácticamente ciego durante los últimos años. Murió rodeado del cariño de sus familiares, amigos, y

también del respeto y comprensión de muchos de sus antiguos diocesanos. Sus restos descansan en el altar mayor de la Catedral de Santa María de Vitoria, cuyo obispo Mons. Peralta, con ocasión del sermón de la misa funeral de D. Mateo Múgica y Urrestarazu, resumió la dramática vida de éste con las siguientes palabras:

«Contradicciones, abandonos, desprecios, calumnias, ingratitudes, enfermedades, la prolongada ceguera [...]» (BOOV, 31-X-1968:311).

Goian bego!

* * *

2. José Miguel Barandiaran (1889-1991)

José Miguel Barandiaran Ayerbe nació a las 6 horas de la mañana del 31 de diciembre de 1889 en el caserío *Perune-zarra*, en el barrio *Murkondo* de San Gregorio de Ataun (Guipúzcoa). Fue el benjamín de una familia numerosa de nueve hijos (cinco chicos y cuatro chicas, de las que tres fueron monjas) del matrimonio formado por Francisco Antonio Barandiaran y María Antonia Ayerbe. Cursó la primera enseñanza en Ataun, siendo un estudiante mediocre debido al inhumano sistema pedagógico empleado por el maestro que usaba todos los textos en castellano para niños que lo desconocían completamente. Si la escuela era detestada por el niño Joxemiel, el hogar familiar, en cambio, se convirtió en el mejor centro de aprendizaje en el que el futuro patriarca de la cultura vasca iba almacenando en su interior leyendas, dichos, mitos, creencias, vidas de santos como la de *Sta. Genoveva de Bravante*, contados por su madre junto al fogón de la cocina.

Con 14 años ingresa (con Manuel Lekuona) en noviembre de 1904 en la Preceptoría de Baliarrain (Guipúzcoa) donde cursa los estudios de latín y humanidades, aprobando los dos primeros años de latín en un solo examen. Al año siguiente fallece su madre a la edad de 56 años, quedando marcado de por vida el corazón de aquel niño. En 1906 pasa al Seminario Conciliar de Vitoria donde supera con brillantes calificaciones los tres cursos de Filosofía y cinco de Teología. Joxemiel destaca por su afición a las ciencias y, en especial, a la física, sin descartar el terreno de las lenguas (francés, inglés y alemán). Es nombrado profesor de Física antes de finalizar la carrera sacerdotal. Al acabar los cursos de Filosofía obtiene, además, el título de Maestro en la Escuela Normal de Vitoria.

Durante los años de teólogo no se conforma con lo que dicen los textos de clase y cuestiona algunas verdades defendidas hasta entonces como axiomas, formulándose preguntas sobre el origen del mundo y el sentido de la vida humana. Intenta asociar la ciencia con su fe religiosa, mientras apare-

cen las primeras sombras en el firmamento de su fe. En una época en la que la enseñanza oficial sobre el origen del mundo discurría por los senderos del creacionismo antievolucionista, el joven seminarista opta por las cronologías científicas, más cercanas a las teorías de C. Darwin (1809-1882) en su libro *El Origen de las Especies* (1859). Acuciado por esos interrogantes, comienza a hurgar en el pasado remoto del pueblo vasco como campo de sus investigaciones científicas. El interés por los estudios etnográficos, prehistóricos, arqueológicos y por la Historia de las Religiones marcará en adelante su larga vida de intensa actividad (1916-1990). Tras acabar el cuarto de teología (1913), emprende un viaje a Leipzig en cuya universidad se matricula en un curso de Sociología de los Pueblos, impartido por el profesor de filosofía Wilhelm Wundt (1832-1920). Este encuentro marcará en adelante su quehacer científico, que se basará en datos, en la constatación y en el esmero por la exactitud, convirtiéndose en fotógrafo de la realidad y no en teorizador de ella.

El 19 de diciembre de 1914 recibe la ordenación sacerdotal en Vitoria de manos de su obispo, Mons. Melo y Alcalde, y celebra su primera Misa en Ataun. Poco después es enviado a ampliar los estudios de Teología a la Universidad Eclesiástica de Burgos donde obtiene la licenciatura. En 1916 es nombrado profesor de Matemáticas del Seminario Conciliar de Vitoria. Comienza entonces a publicar los resultados de sus primeras investigaciones en la revista *Euskalerraren Alde* (1916), escribiendo su primer artículo «Ataun en la Edad Media. El antiguo Castillo». El 15 de agosto de 1917 es importante porque conoce en Ataun al vergarés Telesforo Aranzadi Unamuno (1860-1945), catedrático de la Universidad de Barcelona, y al vitoriano Enrique Eguren (1888-1944), catedrático y Rector de la Universidad de Oviedo, formando así el grupo conocido como «los tres tristes trogloditas». Comenzarán las primeras excavaciones conjuntas en Aralar, prologando sus tareas durante veinte años (1917-1936), hasta la última campaña en la cueva *Urtiaga* de Itziar (Deva). En 1918 inician la exploración de las cuevas de Satimamiñe (Kortezubi, Bizkaia), y J. M. Barandiaran participa además en el Congreso de Estudios Vascos de Oñate, en el que se funda *Eusko Ikaskuntza* (Sociedad de Estudios Vascos), del que será nombrado socio-fundador en 1919.

En 1920 es designado Vicerrector del Seminario Conciliar de Vitoria, y al año siguiente funda la «Sociedad de Eusko Folklore» y la revista *Anuario de la Sociedad de Eusko Folklore*, que, con algunas interrupciones, perdurará hasta 1975. En 1925 esta sociedad cae en desgracia porque el Rector del Seminario le retira su confianza al tildar de ‘mamarrachadas’ sus «Anuarios». Aun así, J. M. Barandiaran es nombrado Rector del Seminario Menor de «Aguirre», simultaneando este cargo con las ocupaciones de Vicerrector del Seminario Conciliar. El joven Rector promueve cambios profundos en el sistema educativo, especialmente en el campo científico. Al año siguiente publica la revista *Gymnasium* buscando la iniciación científico-literaria de los seminaristas de la diócesis. En 1927 y 1929 ingresa como miembro corres-

pondiente en la Real Academia Española y en Euskaltzaindia, respectivamente.

La década siguiente será muy importante, y a la vez dramática, en la vida de J. M. Barandiaran. El 28 de septiembre de 1930, con asistencia del Obispo Mateo Múgica y del rey Alfonso XIII, se inaugura el nuevo Seminario Conciliar de Vitoria, y el 14 de abril de 1931 se proclama la II República, que terminará con el inicio de la Guerra Civil el 18 de julio de 1936. El estallido bélico sorprende a J. M. Barandiaran —en compañía de T. Aranzadi— en plena dedicación arqueológica en la cueva de *Urtiaga* (Itziar); por ello, el 20 de septiembre se ve obligado a huir por mar a San Juan de Luz, embarcando en el puerto de Motrico. Se hospeda temporalmente en Anglet, en el convento de una de sus hermanas, y en la abadía benedictina de Belloc (Urt, Laburdi). Durante un año se aloja en el Seminario de Bayona y pasa tres años en Biarritz hasta 1940, año en el que se muda definitivamente a Sara (1940-1953). En esta fecha las tropas de Hitler invaden Francia y llegan a Iparalde. J. M. Barandiaran es obligado a confinarse y es trasladado al norte de Francia a un lugar cercano a Alençon (Normandía), pero, tras una breve estancia, puede volver a Sara, donde las autoridades alemanas le permitirán proseguir investigando.

En el año 1945 Mons. Mateo Múgica, anciano y exiliado, escribe desde su residencia de Cambó (Laburdi), a petición del profesor de Ataun, el documento «Imperativos de mi conciencia. Carta abierta al presbítero D. Miguel Barandiaran». Se trata de una profunda reflexión sobre su actuación pastoral durante la Guerra Civil y es, además, la noble confesión que redime a un hombre desterrado en dos ocasiones. Al año siguiente J. M. Barandiaran crea en su domicilio «Bidartea» de Sara el «Institut Basque de Recherches» (1946-1951) y publica, como boletín, la revista *Ikuska*. En 1947 funda en Bayona la «Société Internationale des Basque» con la colaboración de P. Lafitte, M. Intxausti, T. Monzón, M. de la Sota, J. Bilbao, M. Legasse, etc., publicando la revista *Eusko-Jakintza*. Además, viaja por Europa (Bruselas, Londres y París), asistiendo a congresos internacionales y dando conferencias. Es una ocasión propicia para dar cauce a la sabiduría almacenada en tantas investigaciones y describir la larga lista de dólmenes, estelas funerarias y crónlechs hallados en *Jentilbaratza* (Ataun), *Aralar*, *Aizkorri*, *Borunda* (Ataun), *Altzania*, *Entzia*, *Elosua* (Placencia), *Urbasa*, *Belabieta* (Elduayen), *Santimamiñe*, *Lumentxa* (Lekeitio), *Bolin-koba* (Abadiano), *Silibranka* (Mañaria), *Urtiaga* (Itziar) eta (Deva), etc.

El 20 de octubre de 1953, después de 17 años en el exilio, J. M. Barandiaran regresa a su pueblo natal. Es invitado por el Rector de la Universidad de Salamanca, Antonio Tovar (a instancias del Ministro de Educación, J. Ruiz Jiménez), a impartir un ciclo de 12 conferencias en la nueva cátedra «Manuel Larramendi» de lengua vasca. En 1954 planifica la investigación en el País Vasco peninsular y reemprende sus actividades de antaño: *Urtiaga* (1955), *Lezetxiki* (1956-1957), *Atxea* (Forua, 1959), *Aitzbitarte* (Rentería, 1960), *Axlor* (Dima, 1960), *Altzerri* (Orio, 1962), *Marizulo* (Urnieta, 1963), etc. En 1964

la Universidad de Navarra le ofrece la cátedra de Etnología Vasca, impartiendo temas sobre cultura vasca hasta el curso 1979-1980.

Con tantos méritos adquiridos no podían faltar los homenajes, los reconocimientos oficiales ni los honores. En 1962 «La Academia Errante» (J. Oteiza, J. Caro Baroja, L. M. Santos, etc.) le dedica en Ataun un homenaje. Al año siguiente es nombrado académico de número de Euskaltzaindia, y en 1973, miembro honorario del Instituto Americano de Estudios Vascos. Las medallas de oro se multiplican también al final de su itinerario cultural: «Ayuntamiento de Gasteiz» (1979), «Gobierno de Navarra» (1989), «Bellas Artes de Madrid» (1989), «Ayuntamiento de Donostia» y «Diputación Foral de Álava». Es también investido «Doctor Honoris Causa» por la Universidad el País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea (1978), la Facultad de Teología de Vitoria (1980), la Universidad de Deusto (1986) y la Universidad Complutense de Madrid (1987). Al cumplir los 100 años recibe la Medalla de Honor de Euskaltzaindia y es nombrado «Hijo Predilecto de Bizkaia» por la Diputación Foral de Bizkaia, como lo fue, asimismo, en 1982 por la Diputación Foral de Guipúzcoa. En 1990 la Fundación Sabino Arana le otorga el Premio Anual, y al siguiente es distinguido con la Gran Cruz de la Orden de Carlos III.

El 31 de julio de 1991 recibe en su hogar «Sara-Etxea» a los Reyes de España, D. Juan Carlos y Dña. Sofía, y en agosto es ingresado por primera vez en el hospital de Ntra. Sra. de Aranzazu de Donostia. El 17 de diciembre se presagia ya su inminente muerte y en la madrugada del día 21 fallece acompañado de su fiel sobrina Pilar. Al día siguiente Mons. J. M. Setién celebró la Misa funeral en la Parroquia de San Gregorio y los restos del pequeño gran cura fueron inhumados en el cementerio local.

J. M. Barandiaran fue un vasco universal y un sacerdote sencillo de vida ejemplar, que supo conversar con los sabios del mundo, pero también con los niños, los ancianos y los aldeanos. Incansable y metódico en su trabajo, frugal en la comida y abstemio en la bebida, entrañable y afable con todos. Un vasco que defendió su lengua materna porque la consideró como el único testimonio viviente de la prehistoria europea.

EUSKARAREN EGUNGO EGOERA GASTEIZKO ELIZBARRUTIKO PASTORAL JARDUERAN

*Gasteiz, Euskaltzaindiaren Arabako
ordezkaritza, 2004-XI-26*

*Emilio Perez,
Aramaioko erretorea*

1. ATARIKOAK

1.1. Agurra

Euskaltzainburu, euskaltzain eta entzule guztioi, agur t´erdi.

Euskararen egungo egoera ‘Gasteizko Elizbarrutiko pastoral jardueran’. Gaia ez da berria Euskaltzaindiarentzat. Dagoeneko, aztertua duzue Baiona, Iruñea eta Tuterako elizen euskararen erabilera pastoralara. Nik neuk birritan azaldu dut gai hau Gasteizko Elizbarrutiko Pastoral Kontseiluan.

1.2. Txosten honen asmoa

Euskal pastoraltzan dabilen abade baten testigantza jasoko duzue. Ez dut nire burua inoiz maisutzat hartu, eta ez diot inori leziorik eman nahi, are gutxiago hizkuntzaren maisu erne zaretenoi. Arabako Elizaren ahuleziak eta indarguneak nabarmentzeko ez dugu azterketa soziologikoa egin beharrik. Urteetan euskararen alorrean eta pastoralgile euskaldunekin lanean ibiltzeak lekuko zuzena egin naute. Bildutako datuak eta esperientziak agertuko dizkizuet, antzeman ahal izan dezazuen nolako pozak eta atsekabeak bizi ditugun Arabako elizkide euskaldunok.

1.3. Txosten-egilearen ikuspuntua

Gaian murgildu aurretik, eta azalpen honen nondik norakoak ulergarriago egiteko asmoz, euskararen alorrean egin dudana ibilbidea argituko dizuet.

Gasteizko Teologia Fakultatean oinarri batzuk ikasi ondoren, oraindik apaizgai nintzela, Aramaiora bidali ninduen Bikario Nagusiak, euskara ikas nezan. Zergatia, Seminarioko azken urteetan euskarazko klaseetara joan

izana. Egia esanda, Izaskun Arruek, Olabide Ikastolaren andereño sortzailak, euskara gogoz maitatzen erakutsi zion, Urduñako apaizgai «soriano» hari.

Aramaion bederatzi urtez ibili nintzen, abade gazte nintzela. Nirekin beste sei abade ziren. Baserritarren artean euskaldundua, Eskoriatzako Irakasle Eskolan alfabetatu nintzen. Gasteizera aldatu ninduten, Aramaion hiru abade utzita, saiatu nintzen Pilar Parrokiako euskaldunekin eta Olabide ikastolan apaiz-lana egiten, Aramaion ikasitako inkernu guztiarekin. Holako baten, Larrauri Gotzainak Euskal Pastoraltzaren Zerbitzuburu izendatu ninduen. Gotzaindegian lan garrantzitsua egin behar nuelako, bulego eta guzti jarri zidaten.

Berriro ere, Aramaiorako bidea hartu behar izan nuen. Pilar Parrokian ordekatat, apaiz ordenatu berri bat utzi nuen. Orain abade bakarra naiz Aramaion. Zortzi parrokiak eta hamabost ermitak nire kargu. Guztira hogeitalau teilatu eta zortzi hilerri. Soinean daramatzat gotzaindegiko ardurak, itzulpenak errazten dituen posta elektronikoa esker.

2. ARABA BERE KOPURUETAN

2.1. Arabako biztanleak

Gasteizko Elizbarrutiaren mugen barruan, Urduña eta Trebiñu barne, 300.000 pertsona bizi dira. Hiriburuan 217.604. Laudion 19.070; Amurrión 8.376; Agurainen 3.946; Urduñan 3.936; Oionen 2.354; gainetiko herriak askoz txikiagoak dira. Gehienek 100 biztanle baino gutxiago dute. Horietatik zenbat elizkide? Neurriaren arabera. Gehienak bataiatuak dira. Domeketako mezetan parte hartzen dutenen kopurua oso apala da. Dena den, hori argitzea ez da gure geure gaurko kezka.

2.2. Arabako euskaldundua

Euskararen esparruan «gutxi aurreratu dugu azken bizpahiru hamarkadetan» diote batzuk. Araban gauzak errotik aldatu dira. Azken eroldaren datuek adierazten digutenez, Arabako euskaldunak oso gutxi izatetik, gaur %13,4 izatera pasatu dira. Gasteizkoak %14,7 eta ia-euskaldunak %20.

Urte asko ez direla, zalantzan jarri zituzten Arabako euskaldunduei buruzko datuak. Kopuruak puztuta zeudela zioten. Gogora ekarri nahi dut Madrillgo *Tabula V* enpresa kontratatu zutela Hizkuntza Politikarako Idazkaritzak plazaratutako datuak guztiz fidagarriak ez zirelakoan.

Denok dakigu euskararen bilakaera azken 40 urteotan handia izan dela Araba osoan. XX. mendean Arabako hainbat herri euskara galdu bazuen ere.

Euskararen atzerakada etengabea gelditu egin da. Aspaldidanik familiaren barruan ez da euskararen galerarik. Salbuespenak salbu.

Euskara ez dago gaur egun Aramaio eta Legutiano inguruetan mugatuta. Arabako zazpi taldeetan eta udalerrri guztietan gertatu da. Gasteizen biltzen den euskaldunen kopurua benetan adierazgarria da.

2.3. Hazkundearen eragileak

Euskararen zabalkundea handia izan da. Baina ez da izan, besterik gabe, Arabara etorritako gipuzkoar, bizkaitar eta nafar euskaldunen emaitza. Zergatiak ugariagoak dira.

Euskararen aurkako neurriak ahuldu egin ziren, euskal zaletasunak gora egiten zuen bitartean. Arabako euskaldunak protagonismoa hartzeko prestatu-rik zeuden eta mugitu ziren. Adibidea Olabide ikastolaren sorrera 1963an. Lehenengo ikasleak arabarrak ziren, Anituak zuzentzen zuen «Escuela de Aprendices» horretan ikasitakoan seme-alabak (1).

Guraso arabarrek euskara irakatsi nahi diete seme-alabei. Hauxe dugu funtsezko arrazoiak ikastolak sortzeko eta euskal ereduaren aldeko aukera egiteko.

Euskal erakundearen Hezkuntza sistemak bere fruituak ematen ditu. Elebitasuna bermatzen duten B eta D ikastereduak gora doaz. A ereduaren ahultzen ari da, nahiz eta Araban oraindik pisua izan, batez ere lanbide hezitan eta Elizaren ikastetxeetan.

Helduak euskalduntzeko eta alfabetatzeko ahaleginak aspaldikoak dira. Aipagarrienak *Umandi* eta *Apraiz* genituzke. Euskaltegietan milaka lagun dira euskara ikasi dutenak. AEK, IKA, UDABERRIA, HABE, IRALE eta abarren fruituak ikusten ditugu.

Eragile guztien bildumak eragin du Araba osoan euskaldunen ugaritzea. Honez gero, euskararen dimentsioak berriz aztertzeak dira Araban.

2.4. Arabarren hizkuntza gaitasuna

Euskararen ezagupena azkarki zabaltzen ari da urte hauetan. Euskalduntze prozesua areagotzea normalizat jo beharko genuke, besteak beste, ikastolan hezitako lehen belaunaldiak oraintxe hasi direlako aita-amak / guraso izaten. Honen ondorioz gero eta ume gehiagok izango du euskara ama-hizkuntza.

(1) Anitua eta haren abade lagunak aipatzeko modukoak dira: Reparaz, Enekotegi, Narbaiza, Zirarda, Ros, Ibisate. Adiskidetasunak eta euskalzaletasunak lotzen zituen. Eliza mailako ekimen garrantzitsuei eman zieten hasiera. «Escuela de Aprendices» hori gero Elizbarrutiko Eskola Politeknikoa bihurtuko da, edo Arkauteko Nezakari Eskola. Narbaiza arduratu zen *Olabide* ikastolaz.

Inork ez dezala ahaztu, Arabako euskaldun gehienek euskara eskolan edo ta euskaltegian ikasia dutela. Familiek eta kale giroak ekarpen txikia eskaini ahal izan diote euskalduntzeari. Beraz, neurri handi batean, euskaldun berrien lurraldean bizi gara. Alor askotan ez dago zuzeneko erreferentzia euskaldunik. Askoren gaitasun komunikatiboak baditu mugak.

3. GASTEIZKO ELIZBARRUTIA BERE KOPURUETAN

3.1. Pastoralgileak

Apaizak: 275. Horietatik 110 apaizek badute 70 urte eta gehiago.

Parrokiak: 465. Hiriburuan 40. Mila biztanletik gorako herrietan, 16 parrokia, horietatik lau Laudion. 500 eta 1000 biztanlekoen artean 10 parrokia. Eta parrokia gehienak 340ren bat 50 biztanletik beherako herri txikietan daude.

Artziprestaldeak: 15, Trebiñu eta Urduña barne.

Fraide eta Moja

Klausurako mojak: 142 bizi dira, 12 komentutan. Euren adinera heltzea, opagarria.

Hezkuntza eta osasun arloko 589 erlijiosa; 55 komunitate txikiagotan banaturik.

Erlijosok 185 dira, 26 komunitateetan antolatuta.

Elizaren eraginpeko ikastetxeak: 26.

3.2. Elizbarrutiko helburuak eta minak

Berez, kristau guztiek, laiko, erlijioso eta apaiz, Jesu Kristoren Ebanjelioa ahalik eta leialen bizi behar dute, eliz elkartea osatuz eta herriari zerbitzurik jatorrena emanez. Baina, horrekin batera, bizitzaren legeak bete behar dituzte. Izan ere, biologiak iruzur gutxi onartzen du. Kristau fededunen urteak urte dira; eta elizkidegoa larriki zahartzen ari da.

Mendebaldeko kultur-giroa iruntzi behar du, lixeriketa oso astuna bazaio ere.

Euskal Herriko giro politiko gaiztotua jasan egiten dute eta kalterik latzenak sofrizten dituztenak errukiz ikusi eta apalki eskuzabaltasunez lagundu nahi diete.

3.3. Arabako Kristau euskaldunak

Arabako Elizak bere funtsezko ezaugarrien artean euskara kontenplatu du. Hala ere, ez dugu gaur gaurkoz Arabako kristau euskaldunen proportzioa be-

reizterik. Biztanleria orokorraren barruan kokatzen dira eliztarrak. Bide bere-rik doa lehenengo kristauen jokaera. Gogoan hartzeko modukoa da, Diogneto izeneko kristau bati bigarren mendean eginiko gutuna:

Kristauak ez dira gizon-emakumeengandik bereizten, ez euren jaioterri, ez euren hizkuntza, ez euren ohiturengatik. Ez dira bizi euren bazter-auzoetan; ez dute hizkera arrotzez hitz egiten; ez dute biziera nabarmenik eramaten (*Diognetori gutuna, V*)

Gaiaren erdigunera iritsi gara. Oraintxe arte esandakoarekin garbi utzi nahi izan dut, gure Elizaren helburu, eskakizun eta ahaleginik preziatuena ez datorrela, hain zuzen, hizkuntzaren arlotik.

Elizaren seme-alabok, gainetiko euskaldun guztien antzera, soziolinguis- tikaren bi lege nagusiak betetzen ditugu nahitaez. Hau da, Espiritu Santuak ez digu saihesten hiztunen proportzioaren legea. Hizkuntza-gaitasunaren kontue- tan ez dago esaterik *suplet ecclesia*.

Bestela, euskal gogorik eta adorerik ote dagoen, Arabako Elizan? Agian ez, batzuk nahiko luketen neurrian. Arabako Elizari geldokeria egotzi ote die- zaiokegu? Ikus dezagun dena atalka, azaleko iritzi orokorretatik ihes eginik.

4. EUSKAL PASTORALTZA GASTEIZKO ELIZBARRUTIAN

4.1. Abiapuntua

Oraindik gogoratzen ditugu paper, hormirudi eta ekintza guzti-guztiak er- daraz egiten zirela. Elizbarruko erakunde batzuk errefraktarioak izan dira eus- kararen munduan.

Bizitzan badira une bereziak pertsonen eta taldeen bizitzan. Horrelako bat izan zen Elizbarrutiko Batzarra euskal pastoraltzako. Hiru urtez (1989-1991), 5.000 elizkide ibili ginen 500 taldetan antolaturik. Talde gutxi batzuk euska- raz aritu ziren. Baina euskarak aipamen zuzen ugari izan zuen prozesu osoan. Batzarraren Idazkaritza Nagusiak bazekien Nafarroan gertatu zena, euskararen alde egindako proposamen guztiak atzera gelditu zirela, gehingoaren bidez. Garbi genuen Arabako Elizak ez zuela jarriko euskara bere gai kuttunen ar- tean. Horregatik saiatu ginen euskararen aldeko proposamen guztiak jasotzen gai bakoitzeko erabakietan. Baina ez genion inori aukerarik eman botoen bi- dez euskararen aldeko proposamenak atzera botatzeko.

Honetan geunden, Katedralean egin behar genuen azken ospakizuna pres- tatan. Euskarari zenbateraino tartea utzi behar genion aztertzen ari ginela, ohartu ginen Idazkaritza Nagusian hartan bertan 29 kideetatik, 10 baino gehia- go gai ginela hartutako azken erabakiak kristau herriari ele bietan aurkezteko. Harridura eta poza, biak batera, ulertu genuenean Elizaren borrokan geunden taldekide haiek, euskararen borrokan ere murgilduta ginela. Ospakizuna oso

ondo prestatu zen, euskarari inoizko tokirik handiena emanez. Sensibilizazio berezia sortu zen.

4.2. Pastoralgile euskaldunak

Bere txikitasunean, Arabako kristau euskaldunek ez dute zarata handirik egin. Bidezkoa zaio edonori, beraz, kristau euskaldunik ba ote den galdetzea. Gehiegi ez garelako, eta asmakerietan ez gabiltzala ziurtatzeko, hemen aipatuko ditut, behintzat, kristau hauen zerbitzuan ari diren apaiz euskaldunak, hobeto esanda, kasu gehienetan euskaldunduak.

4.2.1. Parrokietako abadeak

Lehenengo apaizaren izena, gero nongoa den, eta azkenik, non dagoen apaiz:

Jesus Mari Elejalde: Aramaixoarra. Elosu-Ubidean dago abade.

Andoni Armentia: Apellaniz, Okondo.

Ciriako Molinuevo: Gasteiz, Laudio.

Juan Carlos Pinedo: Gasteiz, Laudio.

Félix Placer: Ozaeta, Zigoitia.

José María Salazar: Eskota, Legutiano.

Jabi Zubiaurre: Gasteiz, Murgia. Apaiztu berria.

Josemari Galdos: Erretereria. Frantziskotarra. Izarra.

Koldo Larrañaga: Azkoitia. Caicedo de Yuso.

Benito Martínez de Zuazo: Larrainzar. Armiñon.

Gotzon Pérez de Mendiola: Caicedo Yuso. Amurrio.

Patxi Larrauri: Rivabellosa, Urduña.

Josetxu Lag: Gasteiz, Agurain.

Txusma Atauri: Kanpetzu, Agurain.

Joseba Llamas: Alegi. Klaretarra. Gasteizko Ariznabarrako San Paulo.

Iñaki Oregi: Murgia. Gasteizko Lakua-Bizkarrako Santa Maria Josefa.

Unai Ibañez Berriozabal: Legutiano. Gasteizko Pilareko Andra Maria.

Satur Yanguas: Miranda. Gasteizko San Jose Aranako.

Txema Arzalluz: Errezil. Pasiotarra. Gasteizko Gure Aita.

4.2.2. Apaiz misiolariak

Ekuadorren: Martin Areta Buradon, Gatzagakoa; Benjamin Respaldiza, Artziniegakoa; Josetxu Apellaniz eta Antonio Madinabeitia, gasteiztarrak.

4.2.3. *Euskara ikasteko apaiz liberatuak*

Ikasturte honetan, Fernández Oribe, IRALEN. Bande, Lazkaon.

4.2.4. *Abade jubilatuenak*

Haien artean dozenatik gora daude jatorriz euskaldunak direnak, gehienak 80 urtetik gorakoak dira: bizkaitarrak (Abaitua, Arraibi, Otazua, Yarza) nafarren bat (Arizti), eta sei gipuzkoar (Barandiaran, Bello Portu, Garai, Larrañaga, Latiegi, Oñatibia), arabarrak (Nafarrate) aramaioarra. Las Heras-ek eta Ibisatek antzina ikasi zuten euskara.

4.2.4. *Hil berriak*

Hauek ez ditugu zenbatzeko, baina, inolaz ere ahazteko: Agirre Arrieta, Ros, Bergaretxe, Ibagutxi. Orainago, 2004ko urrian bertan, hil zaigu Josemari Larrarte, pasiotarra, Eusko Legebiltzarraren sorreran lehen itzultzailea izan zena, besteak beste.

4.3. **Erlijosak**

Gasteizko Elizbarrutian bizi diren erlijiosoen artean, badira euskaldunak, komentu gehienetan, gainera. Ezin dut zenbakitan zehaztu, baina hiru euskaldun baino gehiago aurki, jarraian aipatuko dudan fraidetxe bakoitzean: Karmeldarrak, frantziskotarrak, biatoristak, marianistak, salestarrak, klaretarrak, jesuitak, pasiotarrak, Estibalizko beneditarrak.

4.4. **Erlijosak**

Ez dut zehazterik erlijiosa euskaldunen kopurua. Baina etxe gehienetan euskaldun bat baino gehiago aurkitzea ez da batere harrigarria, bai moja kontenplarien artean (klaratarak, karmeldarrak...) bai osasun eta irakaskuntzan dabilzanean artean (Vedrunak, Berrizkoak, Neverskoak, Merzedariak, «Hermitas», Karitatearen alabak, Ursulinak...) Erlijiosa hauek euskara gorde badute, gehien bat euren familiari esker izan da. Arabako emakumezkoen komentueta euskarak leku gutxitxo izan duen susmoa dut. Hauetako askori euskara nahiko ahazturik gelditu zaio. Moja euskaldun berri batzuk ezagutzen ditut.

4.5. **Apaizgoa utzitakoak**

Atal honetan beste dozena bat abade-ohi euskaldun sartuko genuke. Horietatik sei eskolak jaso ditu; bi euskaltegiek; hiru unibertsitateak. Bestalde, Gasteizen hainbat abade-ohi eta fraide izandakoak bizi dira. Elizetan inoiz horrelako argazkiak atera daitezke: mezaburuaren aldamenean lau abade-ohi: organo-jolea, kantu-zuzendaria, ohargilea eta irakurlea. Adibide haua *Pilar* parrokian hainbatetan gertatu da.

4.6. Apaiz elebidun hartzaile pasiboak

Apaiz euskaldun berrien kopurua nabarmena da. Agian ez dute inoiz maisuen maila lortuko, baina milaka eta milaka ordu eder sartua du Arabako apaizgoak euskaraz ikasten eta batzuk irakasten, isilean, normalki, eguneko lehenengo orduak erabiliz, oporrak euskara ikasten inbertituz.

Agian, ez zaie eliz-zerbitzurik euskaraz gehiegitan eskatuko. Agian, erdi lotsaturik daude euskara bide erdian gelditu zaielako. Agian, euskararekiko ezina adieraziko dizute. Baina, ziur nago, gure Elizari eta herriari funtsezko giroa eskaini diotela Arabako toki askotan euskaraz normaltasunez aritu ahal izateko.

5. EUSKAL PASTORALTZARAKO OINARRIAK

5.1. Oinarri historikoa

Gaur poza adierazi beharko genuke Arabako Elizan jarraipen positiboa izan delako mendeetan zehar euskararen mesedetan. Díaz de Luco, Betolaza, Prestamero, Olabide, Urretzarazu, Narbaiza, Anitua, Basterrika, eta beste asko, –gehienetan, oso garai zailetan–, nabarmendu ziren euskararen aldeko ahaleginetan.

5.2. Vatikanoko II. Kontzilio Ekumenikoaren bultzada

Pozik hartzen ditugu aintzat Vatikanoko II. Kontzilioaren gogoetak. Beranduago eginiko beste eliz-dokumentuek ere garbi erakusten digute Elizak nolako sentiberatasun argia izan behar duen herrien izakera osatzen duten kulturaren eta, era berezian, hizkuntzaren aurrean.

- Elizak bere historiaren hasieratik, herri ezberdinetako kontzeptu eta hizkuntzen bidez adierazten ikasi zuen Kristoren mezua eta, horrez gainera, filosofoen jakinduriaraz janzten ahalegindu zen; eta guztia, Ebanjelioa, bai guztien ulermenera eta bai jakintsuen eskakizunetara, komeni zen eran egokitzearen. Egiaz, errebelatutako hitzaren prediku egokitu honek, ebanjelizatze ororen lege izan behar du. Izan ere, honela, Kristoren mezua herri guztietan nor bere erara adierazteko aukera indartzen da eta, era berean, Elizaren eta herrietako kultura ezberdinen arteko harreman bizia eragiten da (*Gaudium et Spes* 44).
- Sarritan bertako hizkuntzaren erabilera oso ongi etor liteke herriarentzat. Horregatik, bai mezatan eta bai sakramentuak ematerakoan eta liturgiako beste arlo batzuetan, toki handiagoa eman dakioke, batez ere irakurgai eta oharpenetan, otoitz batzuetan eta kantuetan (*Sacrosantum Concilium* 36.2).
- Paulo VI.ak, *Evangeli* Nuntiandi entziklikan gogorarazten digu: Ebanjelizazioak indar eta eraginkortasun asko galtzen du, gogoan hartzen ez baditu ebanjelizatu nahi duen herria, bere hizkuntza, bere zeinuak eta sinboloak; kezka sortzen dioten galderei erantzuten ez badie; bere bizitza konkreturaino iristen ez bada (E.N. 63).

- Gasteizko Elizbarrutiko Batzarreak (1991) gure kultur-gatazkaren aurrean erantzukizunez beteriko sinesmena bizitzera dei egiten zigun: Gure herrian bizi diren gaztelarren eta euskararen bi kultur ezberdinen erdian: adiskideturik da goen eta adiskidetzaila den Elizaren testigantza emateko dei sakona entzuten du Gasteizko Elizbarrutiak. (VI. Gaia, 10. helburua). Antzeko aipamenak aurki daitezke Elizbarrutiko Batzarrean: V. 9 eta 10; X. 11 eta 12.

6. KRISTAU ELKARTE EUSKALDUNAK

6.1. Arabako herri euskaldunak

Aramaioko bederatzi parroketan, *Arexola*, *Azkoaga*, *Barajuen*, *Etxaguen*, *Gantzaga*, *Ibarra*, *Untzila*, *Uribarri* eta *Oleta/Otxandio* ondokoa, barne. 1500 biztanle; horietatik 80 pertsonak ez dakite ia ezer euskaraz. Beste 125 pertsona, euskara jakin arren, ez dira gauza euskaraz moldatzeko.

Liturgia guztia, euskaraz egiten da, bederatziruarenak eta erromeriak barne. Ibabeko Kofradiak euskaraz egiten ditu liburuko aktak eta oharpenak. Jendearentzako informazio idatzia ele bietan ematen da.

Familia erdaldunak, zuzenean inplikaturik daudela, ele bietan egiten da, baina kantak eta familiaren eskerrona euskaraz nahiago izaten dute.

Katekesiko guraso gehienekin euskaraz egiten dugu; bateren batek euskaraz ondo ez dakienean, asko baldintzatzen du hizkuntza-dinamika.

Laudion, *Legutianon* eta ondoko *Elosun* eta *Urrunagan*, euskaldunen proportzioa nabari jaitxi egiten delako, eredu elebidunetan moldatzen dira.

6.2. Gasteizko Kristau Elkarte Euskaldunak

Eliza Zerbitzu osoa (liturgia, katekesia, elkarte antolamendu finkoa, abadea) euskaraz eskaintzen duten parrokia edo gurtza-lekuak aspaldidanik egonkor mantendu dira: *Pilar*, *Gure Aita*, *Estibaliz*, *Jesus Langilea*, *Jesu Kristo Berpiztua*, *Xabierko San Frantzisko*. Ariznabarrako *San Paulo* parrokiak elebitasunaren aukera nabarmena egina du. Eliztarrak, oro har, gutxitu egin dira.

Euskal Elizbarrutietako agiri ofizialak erabiltzen dituzte: Bataio, ezkontza, hildakoena. Elkarteen barruko dinamikak, diru-kontuak, bilerak eta aktak ere euskaraz egiten dira. Elizkizunak duintasunez ospatzeko badago hainbat baliabide.

Elkarte euskaldun hauek dira Euskal Herriko gainerako Elizbarrutien fruituak hartzen dituztenak: Itzulpen liturgikoak (*Irakurgaiak*, *Meza Liburua*, *Orduen Liturgia*, sakramentuen *erritualak*...); kanta liburuak (*Aranburu* klasikoa, *Gora Jainkoa* sailekoak, *Lazkaoko Meza Abestiak*, Loiolako *Cantos Religio-*

sos; Arantzazuko 5 *Kanta Dezagun-cantemos*, Belokeko 4 *Ezkila, J. Elezkanorenak, Berri Ona Kantuz...*); musika erlijiosoaren 50 zinta inguru; aldizkariak (*Karmel, Arantzazu, Mintzo ta kantu, Fededunak, Hemen...*); Gotzainen Idazkien euskarazko bertsiokak eta abar.

Euskaraz argitaratzen diren liburu erlijioso gehienak itzulpenak dira, baina lan batzuk meritu handi-handikoak dira: Vatikanoko II.a, Asisko San Franzisko, eta Teresa Lisieux-koa. Deustuko Erlijio Kulturaren Bildumak ongi baino hobeto bete du teologian geneukan hutsunea. Urteak beharko dira ahalegin erraldoi hauei zukua ateratzeko. Hauetaz gain, bada zer erosi euskarazko erlijio-liburuen artean.

Hauekin gutxi balitz, Elizbarrutietako eta erlijiosoen web guneetan hainbat baliabide eder aurki dezakegu euskaraz.

Dena den, Arabako pastoralgile euskaldunak, jasotzaile diren neurrian, erabiltzaileak dira. Hori gehien bat ikusten da katekesian.

6.3. Umeen katekesia

Ekintza honek jende eta baliabide asko inplikatzan du: katekista, ume, guraso, abade. Baliabideen aldetik lan asko daroa sei mailetako umeen liburuak prestatzeak; gehiago katekisten gidaliburuak. Euskal Elizbarrutietako elkarlanak ahalbidetzen du liburuen duintasun maila, bestela ezinezko litzateke. Lan talde zabala egon da murgilduta prozesu osoan.

Ikus-entzuteko baliabideak prestatzea ere lan interesgarria izan da. 40 bideo-kasete euskara ulergarrian izatea lortu da. Ez da txantxetako marka. Euskal Elizbarrutiek batera, Ikastolen Federazioa eta Erlijiosoak ibili dira. Gabezia gabezia, euskarazko katekesian aukera egokiagoak ditugu bideoetan, gaztelaniaz dabilzanak baino. Inoiz, erdal katekesiko umeek bideoak euskaraz ikusi dituzte, probetxuz.

Gasteizko zentroetako eta Laudio, Amurrio, Urduña, Aramaio eta Legutianoko katekesiek iraunkor diraute. Guztira 680 ume ziren igaz katekesia euskaraz eskaintzen zuten zentroetan. 70 katekista euskaldun inguru ari da lanean. Eskariaren eta eskaintzaren arteko oreka gutxitan gertatzen zaigu. Gehienetan katekista helduak falta dira. Elizbarrutian 4.115 ume ziren gaztekerazko katekesian. Araban 13.631 ikasle dira Lehen Hezkuntzako sei mailetan.

6.4. Eskolako erlijio irakaskuntza

Elizbarrutian 36 irakasle dira, ikastetxe publikoetan eskolako erlijio gaia euskaraz irakasten dutenak. Badute gaitasun akademikoa: diplomatu eta lizentziatuak dira. Badute euskaraz irakasteko legezko maila, ofizialtasun osoz aitortua. Badute Erlijioaren irakaskuntzarako titulu espezifikoa. Badute Gotzainen baimena. Guzti horien azpian, ordea, borroka latza dute eskolan.

Ikastetxeetan ikasle-taldea sortzea kosta egiten da. Hainbat ikastetxetan ez dute aukerarik ere eskaintzen. Beste batzuetan hamaika traba jartzen dizkiete. Eta taldea sortu eta gero, parekotasun ezarik larriena sortzen da. Erlijioek badute programa eta eginbidea. Baina erlijioa aukeratu ez dutenentzat, kasu gehienetan, ez dago eskaintzeko moduko gogoeta etiko adostua. Ondorioz, ikasgai hauen izaera kolokan da aspaldiko urteetan, maila akademikoaren eskakizunak zehaztu barik.

Egoera honek irakasleengan nekea eta ezina sortarazten ditu. Ez dute baldintza onik bakez eta probetxuz lana egiteko.

6.5. Euskal Pastoraltzaren Zerbitzua

Elizbarrutian talde eta esperientzia desberdinak daude. Denek elkarren beharra sentitzen dute. Koordinazioa dute amets.

Antolamendu arloan urrats txiki baino esanguratsuak ematen ari dira. Euskal Pastoraltzaren Zerbitzuan apaiz talde batek aspaldidanik jarraitzen du lanean. Asmoz, laster sortuko da Euskararen Arloko Pastoral Kontseilua, euskaraz ari diren toki desberdinetako pastorgileen ordezkariak osaturik. Leku batzutan badute pastoral batzorde edo batzarra, beti tokian tokiko parroketan eta pastoral-barrutietan txertaturik.

Talde honen arduraduna, idazki honen egilea da. Ez du aginte mailarik; baina bere parrokiari euskara bultzatu nahi izan duenari beti erantzun dio. Elizbarrutian zerbitzu hau jarri denetik ezinbesteko erreferentzia bihurtu da. Gehienetan itzulpen beharrak asetzen dituelako; baina, baita ere, nora jo ahalbidetzen duelako.

7. ELIZBARRUTIKO ERAKUNDEAK

Euskaldunak lanean ari dira, baina nolako laguntza jasotzen dute Elizaren erakundeetatik?

7.1. Gotzaina

Asurmendi Gotzainak gaztelaniaz betetzen ditu ia bere eginkizun guztiak; baina Gasteizera etorri zen unetik tarte bat eskaini dio euskarari. Astero du hitz-ordua euskarako irakaslearekin (Izaskun Arrue). Igarri egiten zaio, jendaurrean irakurtzen duena ulergarri gertatzen baita. Oporretan aste pare bat erabili ohi du euskara ikasteko. Azken udaldian Arantzazun izan zen.

Meza euskaraz ospatzeko moldatzen da. Musikaria izateak eta kantarako dohainak asko laguntzen diote. Elizbarruti mailako ospakizunetan hitzaldiaren zati batzuk euskaraz ematen ditu.

Behin baino gehiagotan, eliztar eta elizgizon batzuen bekozkoa ikusi du, elizkizun batzuetan euskara «gehiegi» erabiltzeagatik. Batzuk «euskaldunen menpekotzat» daukate, «euskal abertzaletasunez kutsaturik». Ez dago horrelako beldurrik. Dena den, Euskal Pastoraltzan gabiltzanok eskertu diogu euskararekiko duen jarrera. Apaiz askok badute non ikasi. Beste egoera batean ez genuke gauza bera esango.

7.2. Gotzain Kontseilua

Elizbarrutian gorengo arduradunak dira: Bikarioak eta Idazkari Nagusiak. Gaztelaniaz moldatzen dira. Inoiz euskaldun bat suertatu da taldean. Orain euskara gehien dakiena gotzaina da. Hasiera samarretik Euskal Herriko Elizbarrutien eskutik ibili dira euskal gaitan: Itzulpen liturgikoak, Argitalpenak, Katekesia, Pastoral Idazkiak, eta gainteko euskal arazoetan. Gehien bat Gotzaina eta Bikario Nagusia arduratu dira.

Finantziazioari buruz, orain dela 27 urte, Euskal Elizbarrutiek hitzarmen bat egin zuten eta aurrera jarraitzen dute. Aldaketak egiten dira partaideen arabera. Bilbo, Donostia, Gasteiz, bakarrik edo Iruñekoekin batera, edo Baionak ere parte duen, edo argitalpen ekumenikoa denean protestanteek ere parte dute. Adibidez, orain *Elizen arteko Bibliaren* bigarren argitalpena dute eskuen artean. Goitik behera aztertu dute Biblia osoa Euskaltzaindiaren azken 10 urtetako erabakiak gozoan hartuta. Liburua eta CD bat agertuko da. Arabako Elizak dagokion zatia ordainduko du.

Euskal Pastoralta, apaiz eta fraide euskaldunen esku utzi dute. Elizbarrutiko Euskararen Arloko Pastoral Kontseilurako iradokizunak eginak dizkigute.

Euskal Herriko Elizbarrutietako Artzipreste eta Arduradunen topaketak antolatzen dituzte, batzutan Loiolan, beste batzutan Arantzazun. Beste horrenbeste egiten dute erlijiosa-erlijiosoen buruekin. Arabako Elizari horretatik on baino ez datorkio.

Badute gehiago egiterik? Dударik gabe, askoz gehiago egin zezaketen. Euren gabeziak eta inertziak ondo ezagutzen ditut. Ez badute jarrera oso euskaltzalea ere, ez dira itxiak. Euskal Pastoraltzaren eragozpen handienak ez ditugu hemen aurkituko.

7.3. Elizbarrutiko Pastoral Kontseilua

Pastoral Kontseilua Kontzilioko eskakizuna da. Elizbarrutiko Batzarraren ondoren eratu zuten. Honen konposaketa: 34 laiko, 12 abade, 10 erlijioso-erlijiosa eta Gotzaina bere bikarioekin. Harrigarria da oraingo kontseilukideen gaztetasuna eta prestaera maila. Batzar Nagusiaren iradokizunak jaso eta Pastoral Egitasmo berriak lantzea da haren egitekoa.

Pastoral Kontseiluak adostasun zabalez onartu ditu euskal pastoraltzaz egin zaizkion bi proposamenak. Lehenengoan, Euskal Pastoraltzaren Zerbitzua-aren helburuak eta programa aurkeztean, 60 botoetatik bi boto bakarrik izan ziren kontrakoak; eta bigarrenean, euskarari buruzko gomendioak onartzean, bozka guztiak aldekoak ziren, boto zuri bat izan ezik. Horrek aditzera ematen du, Arabako Elizaren barruan badagoela euskararen aldeko giroa. Baita, euskal pastoraltzaz gabiltzanok nahiko ondo ezagutzen dugula geure errealitateari zer eska diezaiokegun.

8. EUSKARA ELIZBARRUTIKO ARLO PASTORALETAN

Gure Elizbarrutian egiazko aurrerapausoak eman ditugu euskararen erabilpenean. Hori pastorgintzaren edozein arlotan ikus daiteke. Honez gero Elizbarrutiko erakunde askok gogoan dute euskararen errealitatea.

8.1. Katekesia

Oraintxe arte esandakoa eta gehiago egiten dute. Adibidez helduen katekesitako materialak prestatu. Katekisteei begira egindako *Catequistas* aldizkarian laburpen txiki batzuez gain, orri batzuetako testuak euskaraz eman dituzte.

Katekesiko liburudendak, euskarazko eskaintza borobilik ez badu ere, oinarriko liburuak eskaintzen ditu, baita azken argitalpenak ere. Batez ere umeei begira: *Biblia* irudidunak, kantak...

Agurainen eta Urduñan, adibidez, katekesi saioak hasi aurretik erabiltzen da euskara, apaizak horretarako gai direlako eta ume guztiak horretarako jarrerara ona dutelako. Kanpetzun bi katekista euskaldunak dira. Euren taldeek euskaraz egiten dute katekesia, arazo berezirik gabe. Kasu hauetan guraso gehienek gaztelaniaz jarraitzen dute umearen fede heziketa, nahiz eta gogoz onartu katekesian ere euskararen presentzia jarraitua.

8.2. Gazteak

Elizbarrutiko sailarik dinamikoena da. Ekintza ugari plazaratzen du. Esku-orriak noiznahi ateratzen dituzte. Hormirudiak, deialdiak, *web gune* berezia. Denetan dute leku bat euskararentzat. Euskal Zerbitzuari galdera eta eskaera dozenaka egiten dizkiote.

Gazte Sailaren dokumentu nagusiak: *Gaztaro* 1, 2 eta 3 elebietan argitaratu zituzten. Oraingo Plan Estrategikoa, *Garai berriak* deiturikoa itzultzen ari dira. *Gazteen berriak* du izena sail honen aldizkariak. Artikulu batzuk euskaraz egin dira. Laburpen txikiak ugariak dira.

Atsedean Taldeak, Elizbarrutiko Gaztetxoen elkarteak, ele bietan aritzeko akordioa hitzartu dute. Euskal Herriko Eskautek hizkuntza biak erabiltzen dituzte sistematikoki.

8.3. Liturgia

Nabarmen hobetu da euskararen erabilera Elizbarruti osoari dagozkion ospakizunetan.

Elizbarrutiko Batzarraren klausura ospakizuna ondo apaindu zen: euskal kanta ugari, ohargile elebidunak, bertso jarriak. Batzarraren hamaika gaietako azken erabakiak ele bietan aurkeztuak izan ziren. Jakinekua, gaztelania izan zen nagusi, baina euskarak oso leku duina izan zuen elizaren itzelezko ekitaldi batean. Euskaldunak oso pozik irten ziren katedraletik.

Antzeko zerbait moldatu zen Larrauri gotzainaren agurrean eta Asurmendiren etorrera egunean. Ospakizunak oso ondo irten zirelako, euskararen presentzia nabarmena tartean, nolabait ospakizun-eredua finkatu zen. Harrezkero, ohitura bihurtu da Elizbarrutiko ospakizunetan euskara dexente sartzea: Kantak, Mezaren erantzun batzuk, irakurgairen bat, oharpenak, hitzaldiaren zati batzuk, eskariren bat...

San Prudentzio, Krisma Meza, apaizgintza, apaizgintzaren 50. edo 25. urteurrenak, Lourdesko erromesaldia, Andra Maria Zuriaren eguna, bakearen aldeko ekitaldiak, eta abar momentu bereziak bihurtu dira. Nekez ospatuko dira euskarari aukera nahikorik eskaini gabe.

Bestalde, gehitu egin da elebitasunaren sarrera ohizko gaztelaniazko ospakizunetan, batez ere eliz-kantak haurrak diren mezetan. Erdal eta euskal abestien arteko proportzioa eta maiztasuna guztiz aldatzen da parrokia batetik bestera. Jaunartze egunetan gertatu da, erdaldunak % 80 izan arren, erdaraz % 20a baino ez egitea; jakina, onarpen guztiz zabalez.

Parrokia batzuk badute euren bidea euskarari ekiteko. Beste batzuk ez, eta egun gehienetan ez zaio lanik falta Euskal Zerbitzuari. Orain bataio baterako laguntza. Orain hileta elizkizunerako. Gero kantaren bat. Hurrengoan partitura eta guzti. Jaunartzeak datozela; herriko jaiak direla; errotuluak jarri behar dituztela, esku-orria atera behar dutela. Gasteiz hirian eta Arabako herritan nahiko zabalduta dago jokaera hau.

8.4. ETBko mezak

Honez gero 120 baino gehiago dira ETBko Arabatik emandako mezak euskaraz. Gutxienez 35 lekutatik. Azkenekoak Manurgatik eman dira, urrian. Printzipioz bertako parrokiako elizkideek hartzen dute parte, beti ere albokoan laguntza hartzen dutela. Adibidez, Manurgako Meza horietan Zigoitiko hainbat euskaldun agertu zen, baita parrokoaren lagun gasteiztar batzuk ere, kantuan eta organoan laguntzen. Gasteizen antolatzen direnean elkarte euskaldunen batek laguntzen du.

Dena den, urte bete igaro da ETBko meza-ordua aldatu zutenetik. Orain goizeko 9etan da. Ordu hori ez da batere egokia nagusi eta ezinduentzat. Ez dut esango ETBk eskubide batzuk urratu dutenik, ez. Bakarrik esan nahi dut aitona-amona euskaldun askori ezinezko bihurtu diotela meza euskaraz telebistan ikustea. Erdarara pasatu dira asko eta asko, ordu egokiagoa dutelako. Honen harira, Meza horietan parte eginkorra izan dugun apaiz askori oinarritzko irizpideak aldatu dizkigute. Osasuna urratuta dutenentzat ez bada, zer-tarako eta norentzat eman telebistatik Meza? Pantailan dotore agertzeko? Ez. Ameriketako erdaraz ikus dezaten? Ez. Nonbait, ETBkoek ahaztu egin dute Elizan zerbitzua dela klabea eta nori zerbitzu egin garbi ez badago, arazo larria.

8.5. Seminarioa eta Teologi Fakultatea

Ikasleen kopurua, laikoak barne, irakasleen parekoa da. Irakasleen maila, oro har, guztiz inbidiagarria. Andres Ibañez, nire aurretik berba egin dizuena, adibide ona izan duzue. Gaur ez da apaizgairik Gasteizen. Baina urtero egiten da Seminario eguna. Kanpaina horretan lan bikaina egiten dute. Material guztiak hizkuntza bietan argitaratzen dituzte. Aurtengoak, guztira, 30 orri izango ditu euskaraz, apaizgoaz gogoeta luzea dakarrela. Bestalde, zelan ez dizuet esango Seminarioko liburutegia ederra dela, oso. Euskarak badu leku txikitxoren bat. Beste edozein hizkuntzatakoa baino txikiagoa. Liburutegia liburuz elikatzeko, hiru aldizkari argitaratzen dituzte: *Lumen*, *Surge*, eta *Scriptorium Victoriense*. Gainera, Victoriensia bildumak 71 doktorego tesi baino gehiago eman ditu argitara.

Euskara ikasteko aukera eskaintzen du Fakultateak. Bada irakaslea. Noizbait aukerako ikasgai batzuk euskaraz eman dira. Lizentziaturarako tesina batzuk euskaraz landu eta defendatu dira.

Euskal Herriko Erlijioso Bizitzaren Teologia Institutuak Seminarioan bertan du bere egoitza. Lan gehienak *Frontera / Hegian* gaztelaniaz argitalpenetan ematen dituzte. *Hemen*, erlijio gogoetarako aldizkaria plazaratu berria dute euskaraz.

8.6. Komunikabideak

Elizbarrutian bada *Nagusia* aldizkaria. Ez duzue gauza askorik euskaraz aurkituko. Ez dago debekurik euskara sartzeko. Baina nork idatzi? Badira berripaperak. Gotzaindegiak bat ateratzen du, urtean lau bider edo. Euskara gutxi darama, baina beti azalduko da 6 edo 8 tokitan, sumario gisa, laburpen moduan, inoiz zutabe bezala. Karitasekoek ere bi hilabetekaria eta urteko txostena argitaratzen dute. Azken urteetan hasi dira euskara sartzten. Misioetakoek ere aldizkari formalago dute, *Los Rios* izenekoa. Euskara gutxi sartzten dute, baina inoiz ez dira gelditzen erdara hutsean.

Web orriak ugarituz doaz gure Elizan. Badakit ahalegin handiak egiten dituztela oinarritzko edukiak euskaraz jartzen.

8.7. Solidaritate kanpainak

Gure Elizbarrutian hainbat kanpaina edota diru-bilketa egiten da urtero. Egun jakinetan egin arren, garaiz iragartzen dira hormirudien bidez. Haur Misiolariak; Gosearen Aurkakoa, Euskal Misiolariena. Karitasek kanpaina bereziak egiten ditu Ostegun Santuz, Kristoren Gorputz-Odol Santuen egunean, eta Gabon aurreko domekan. Urrian Domund eguna dator. Kanpaina guzti hauek euskaraz badu adierazpidea. Hormirudiak, Mezatarako lagungarriak, pegatinak, margotzeko marrazkiak, bideoak, kantak. Batzutan eskolarako baliabide pedagogikoak ere lantzen dituzte.

Hemen ez dago dena esaterik. Atal garrantzitsuren bat geldi daiteke aipatu gabe. Esate baterako, herri txikietako apaizen taldeak edo Euskal Herriko Apaizen koordinakundeak agiri eleanitzak egiten dituzte. Nire ustez, oinarritzkoenak agertu dizkizuet. Jakingarri izan daiteke Elizbarrutiko Artxibo Historikoan eta Arte Sakratuaren Museoa badirela langile euskaldunak.

9. ZAILTASUNAK EUSKARAREN ERABILERA PASTORALEAN

9.1. Euskaldunen proportzioa txikia izatea Arabako gizartean. Kristau euskaldunena oraindik txikiagoa. Apaiz euskaldunak, bistan da, gutxi batzuk baino ez gara.

9.2. Euskara ondo ez ezagutzea. Ondo alfabetatuak gutxi dira Elizan, bai elizkideen artean, bai pastorgileen artean. Gotzainen pastoral idazkiak, eliztar gehien gehienek nekez irakurtzen dituzte euskaraz.

9.3. Pastorgile euskaldunak, lan hirukoitza egin behar izaten du. Bate-tik, kristau euskaldunei euskaraz zerbitzua egin; bestetik, euskaltzale erdaldunei euskaraz egin dezaten laguntza eman, eta, azkenik, inguruko erdaldunak ere erdaraz zerbitzatu.

9.4. Oharpen txikia izan euskararen garrantziaz, bai Elizarentzat eta bai Euskal Herriaren etorkizunerako. Ematen du batzuei pareko egiten zaiela euskaraz egitea eta abertzale sentitzea. Euskal sentierak, berriz, ez du ordezkutzen euskara. Beste muturretako batzuk oso begirune gutxi erakutsi diote euskarari.

9.5. Itzulpenaren menpe. Euskaldunok Elizan gehienetan azkar egin behar izan diren itzulpenen menpe bizi gara. Bibliaren eta liturgiaren testuak, oso ondo eta egoki moldatuta daude euskarara. Lar ondo, askoren ulermen mailarako.

9.6. Gorabehera politikoen zurrunbiloak, indarkeria odolzalea barne, euskararen errealitatea osoa astintzen du. Euskara mugimendu politikoen tresna

bilakutzen denean, handitu egiten da euskaldunen arteko mesfidantza. Bakean eta patxadaz lan egiteko giroa falta denean, irabazi gutxi dago alor gehiengotan. Gutxienez, indar galera izugarria gertatzen da. Herri honen indarrak ez dira mugagabeak.

9.7. Euskalgintzako zati esanguratsu baten eta elizaren arteko etena, gero eta larriagoa da. Ez da Elizarentzat ona. Bestalde, euskal gizarteak ez du bertako Elizaren lanik mardulenak ezagutzen. Penagarria benetan.

10. GOMENDIOAK ELKARTEENTZAT

Gasteizko Elizbarrutian euskarari leku egokiago egiteko ondorengo gomendioak onartu zituen Elizbarrutiko Pastoral Kontseiluak..

1. EUSKARA IKUSARAZI: Elebitasuna kanpoko agertokietan arduraz zaintzea: parrokiaren izena, errotulazioa, hormirudiak, agiri-ofizialak, oharak...

2. EUSKARAREN ALDEKO JARRERA ONA BILATU: Elkartearen bizitzan tentuz eta gozotasunez elebitasunari bide ematea: harreran, bileretan, agurrak egitean, abesti, otoitz eta abarren bidez.

3. LANA AURRERA ATERAKO DUTENAK BILATU: Talde pastoral elebiduna prestatzea, parrokiaren edo artziprestaldean, laikoak, erlijioso-erlijiosak eta apaizak barne direla, eliz-zerbitzuak euskaraz burutu ahal izan dezaten duintasunez: Eukaristiak, hileta-elizkizunak, Bataioak eta gainetiko sakramentuak, baita beharrezko itzulpenak ere.

4. GUTXIENEN BALIABIDEAK LORTU: Oinarrizko liturgi-liburuak euskaraz edukitzea, gutxienez Gasteizko eta herri nagusietako parrokia eta gurtza-lekuetan: *Biblia, Meza Liburua, Irakurgaiak*, sakramentuen erritualak, abestiak....

5. EUSKARA ERABILI, BAINA SAKABANATU GABE: Ohizko liturgi ospakizunetan euskarazko abestiak tartekatzea, Euskal Pastoraltzaren Zerbitzuak aukeratutako kanta sorta laburra aprobetxatuz.

6. EUSKALDUNEI KATEKESIA EUSKARAZ ESKAINI. Katekesia euskaraz parrokiaren bertan eskaintzea edo zerbitzu hori artziprestaldeko albo-ko parrokiaren hartzeko bideak erraztea. Gazteen pastoralgintzan ere berdin jokatzea.

7. ARTZIPRESTALDEEN EGINKIZUNA AZTERTUARAZI. Artziprestaldeetan ospakizunak euskaraz egiteko bideak aztertu eta irtenbide bat bultzatzea.

8. ELIZBARRUTIKO ERAKUNDEEI EUSKARA ZAINTEKO DEITU. Elizbarrutiko erakundeek plazaratzen dituzten solidaritate, formazio edo otoitzerako kanpainetan baliabide elebidunak prestatzea eta eskaintzea.

- Hormirudi elebidunak hasieratik elebidun asmatu behar dira. Letra ugariak ez du laguntzen. Hitz jokoek itzulpen zaila dute. Sarri ez du balio gaztelania edo euskara hutsezko kartelak. Biok dira beharrezkoak.
- Euskararen ikuspegitik Elizaren euskarazko mezuak, gehien bat, gazteei eta umeei begira egin behar dira, euskara ezagutzen dutelako. Adibidez: marrazkiak, ikur-hitzak, pegatinak, oharrak, otoitz laburrak, dinamikak, esku-lan txikiak, ikus-entzutekoak...
- Kanpaina bat Elizbarruti batek baina gehiagok bultzatzen badu, hobe da elkarren artean lan egitea, bakarka antzerako gauzak egiten ibiltzea baino.

9. EUSKAL ZERBITZUA DENEI ESKAINI. Gai hauetan sor daitezkeen galderak, zalantzak edo zailtasunak argitzeko Elizbarrutiko Euskal Pastoaltzaren Zerbitzura jotzea.

Etxea Jaunak eraikitzen ez badu
alperrik ari dira etxegileak (127. Salmoa)

Eskerrik asko zuen gonbite eta arretagatik.

Esan dut.